

Nyelvtudományi Közlemények

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

HATVANHETEDIK KÖTET

BUDAPEST
1965

TARTALOMMUTATÓ

a Nyelvtudományi Közlemények LXVII. kötetéhez

BAKAY KORNÉL: O. H. Бадер, Древнейшие металлурги Приуралья	408
BAKOS FERENC: Kovács Ferenc, A magyar jogi terminológia kialakulása	415
BERECZKI GÁBOR: Etimológiai megjegyzések	115, 339
BERECZKI GÁBOR: Paul Ariste 60 éves	394
DEME LÁSZLÓ: A zsugorodás és a kiegyenlítődés törvénye a parole-ban	243
FODOR ISTVÁN: Az afrikai nyelvek osztályozásának problémái	41
FODOR ISTVÁN: C. F. and F. M. Voegelin, Languages of the World. African Fascicle One	417
FODOR ISTVÁN: L. S. Vygotsky, Thought and Language	420
FÓKOS DÁVID: V. I. Litkin hetvenedik születésnapjára	391
FÓNAGY IVÁN: Peter B. Denes—Elliot N. Pinson, The speech chain	168
FÓNAGY IVÁN: Bertil Malmberg, Phonetics	172
GULYA JÁNOS: Vahi osztják nyelvtanulmányok	181
HAJDÚ PÉTER: Finnugor szak a magyar egyetemeken	153
KÁLMÁN BÉLA: Artturi Kanniston tutkimusmatkat Siperiassa vuosina 1901—6..	157
KÁLMÁN BÉLA: Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola	159
KÁLMÁN BÉLA: Vogulica	320
KÁROLY SÁNDOR: A szóképzés grammatikai jellegéről	273
KERESZTES LÁSZLÓ: Keresztes Kálmán, Morphemic and Semantic Analysis of the Word Families: Finnish ETE- and Hungarian EL- 'fore'	404
SZ. KISPÁL MAGDOLNA: Hozzászólás Hajdú Péter „Finnugor szak a magyar egyetemeken” című cikkéhez	154
KISS LAJOS: Carlo Tagliavini, Storia di parole pagane e cristiane attraverso i tempi	160
KISS LAJOS: Milka Ivić, Pravci u lingvistici	162
A. KÖVESI MAGDA: A finnugor alapnyelv affrikáta elemű képzőinek kérdéséhez...	309
LAKÓ GYÖRGY: Húsz év a hazai finnugor nyelvtudomány történetében	3
LAKÓ GYÖRGY: Décsy Gyula, Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft	399
LITKIN, V. I.: Zürjén kış 'вид шкуры'	113
MAGDICS KLÁRA: Szintetizált anyaggal végzett magyar magánhangzó-felismerési kísérletek	355
MOÓR ELEMÉR: Újabb adalékok a hangbetoldósos rövidülések kérdéséhez	33
MOÓR ELEMÉR: Malom és molnár	130
MOÓR ELEMÉR: Út és ország	139
NÁDOR GABRIELLA: O. C. Ахманова — Г. Б. Микаелян, Современные синтаксические теории	428
PAPP FERENC: Э. А. Штейнфельдт, Частотный словарь современного русского литературного языка	166
PAPP FERENC: И. И. Ревзин — В. Ю. Розенцвейг, Основы общего и машинного перевода	425

PAPP LÁSZLÓ: <i>Hoffman Tamás</i> , A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában	177
PAPP LÁSZLÓ: <i>Detlef-Eckhard Stoebe</i> , Die alten ostseefinnischen Personennamen in Rahmen eines urfinnischen Namensystems	406
PAPP LÁSZLÓ: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	412
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések	117, 324
K. SAL ÉVA: Etimológiai észrevételek	341
K. SAL ÉVA: Virittája	396
SEBEOK, THOMAS A.: Hogyan érintkeznek az állatok?	291
J. SOLTÉSZ KATALIN: Nyelvstatisztikai vizsgálatok a Petőfi-szótár anyaga alapján	345
SZABÓ LÁSZLÓ: Újabb finnugrisztikai kutatások a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Petrozavodszki Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Intézetében	155
TOMPA JÓZSEF: A magyar igeragozás alapkategóriái XIX. századi nyelvtanainkban	143
VÁSZOLYI ÉRIK: Adatok egy zürjén nyelvjárás múltjáról és jelenéről	7
VÉRTES EDIT: Keleti-osztják mondatfonetikai vizsgálatok	217
VÉRTES O. ANDRÁS: Révai magánhangzó-meghatározása	150
VOIGT VILMOS: <i>V. M. Schirmunski</i> , Deutsche Mundartkunde	175
VOIGT VILMOS: A sámánizmus mint etnológiai kutatási probléma	379

Adatok egy zürjén nyelvjárás múltjáról és jelenéről

(Az izsmai nyelvjárásterület egykor és ma)

Az utóbbi egy-másfél évtized öröndetes módon és jelentős mértékben gyarapította ismereteinket a zürjén nyelvjárásokról. Mint ahogy egykoron CASTRÉN, ROGOV, G. SZ. LITKIN, WIEDEMANN és mások munkássága után WICHMANN és FOKOS kutatóútjai és jelentős terjedelmű, rendkívül becses értékű anyagközlései mérföldekkel vitték előre a zürjén nyelvi kutatásokat, úgy most is többet és mélyebben ismerhettünk meg északi rokonaink nyelvéből. 1951-ben jelent meg FOKOS Dávid újabb szöveggyűjteménye,¹ majd 1959-ben felbecsülhetetlen értékű szótára, a Syrjänisches Wörterbuch két testes kötete. Egyidejűleg V. I. LITKIN publikációinak egész sora látott napvilágot az 1950-es évektől máig. Közülük most csak a legfontosabb dialektológiai munkákat emeljük ki, a zürjén nyelvjárási chrestomathiát² és a jazvai dialektus monográfiáját.³ Megjelent az új zürjén nyelvésznemzedék igen becses nyelvjárási szótára,⁴ azonkívül két olyan nyelvtani összefoglalás, amely figyelmet szentel nyelvjárási kérdéseknek is.⁵ A sziktivkari zürjén akadémiai kutatóintézet filológiai közlönyében⁶ is egyre-másra olvashatunk dialektológiai dolgozatokat. A haladás tehát szemmel látható, annak ellenére, hogy jócskán maradt még törlesztésre váró adósság is, különösen a permják nyelvjárások terén. Az utóbbi években a magyar finnugrisztika iparkodott ebből is, abból is valamennyit törleszteni, újabb helyszíni anyaggyűjtés formájában.⁷

Ma tehát nagyobb anyag áll rendelkezésünkre, s ezért árnyaltabban láthatunk legalább egyes zürjén nyelvjárásokat, mint néhány évtizeddel korábban. Ennek okán szeretnénk szólni az alábbiakban az egyik olyan nyelvjárásról, amelyet korábban igen csekély mértékben ismertünk, amelyről viszonylag kevés feljegyzésünk, szöveg- és szóanyagunk volt: az izsmairól.

¹ Volksdichtung der Komi (Syrjänen). Gesammelt und herausgegeben von D. R. FOKOS-FUCHS. Budapest, 1951.

² Дialeктологическая хрестоматия по пермским языкам. Москва, 1955. Rövidítése: *DialChrest*.

³ Коми-язьвинский диалект. Москва, 1961.

⁴ Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961. Rövidítése: *SzrSZiKomi*.

⁵ Современный коми язык. Сыктывкар, 1955; Коми-пермяцкий язык. Кудымкар, 1962.

⁶ Историко-филологический сборник Коми филиала АН СССР. Rövidítése a továbbiakban: *Iszt.-filSzb*.

⁷ Rédei Károly 1964-ben, Vászolyi Erik 1959–60-ban végzett a Zürjénföldön nyelvjárási gyűjtést.

I. Az izsmai nyelvjárás eddigi kutatása

A rendelkezésemre álló szakirodalom alapján, tudomásom szerint nyelvészeti céllal CASTRÉN gyűjtött elsőnek izsmai zürjén nyelvtani, szó- és szöveganyagot. A nagy finn tudós 1843-ban szamojéd kutatóútja során a Pecsora közepső vagy alsó folyása mentén találkozott zürjénekkel, s nem mulasztotta el az adatgyűjtés kínálkozó lehetőségét. Az anyag egy részét 1844-ben közzétette.⁸ Anélkül, hogy a műből közelebbieket tudnánk meg a nyelvmesterekről, vagy hogy CASTRÉN nyelvföldrajzilag rögzítette volna a nyelvjárást, a feljegyzésekre jellemző hang- és alaktani sajátosságok minden kétséget kizáróan izsmai vonásokat tükröznek. CASTRÉN hangjelölésében ma is pompásan eligazodunk, csupán az *e* hangok minőségét illetően vagyunk olykor tanács-talanok. Az ő betű kétségtelenül veláris *ę* értékű (és jelen esetben csak első szótagban fordul elő). A palatális *e* (és esetleges variánsai) jelölésére CASTRÉN két betűt használ: *ä* és *e*. Nem-első szótagban csak ezek szerepelnek (i. m. 2), kvalitásukat azonban nem ismerjük közelebbiről (mai ismereteink alapján lehet *e*, *ę* vagy *ɛ*). Nem tudjuk, van-e minőségi különbség az *ä* és *e* között; a prosecutivus ragja *-äd* (o: *-ed* vagy *-ęd*, vö. sziktivkari stb. *-ęd*), a terminativusé viszont *-edzj* (o: *-edž* vagy *-ędž*, vö. sziktivkari stb. *-ędž*; lásd i. m. 22–23).

CASTRÉN izsmai szövegeiből később AMINOFF tett közzé mennyegzői siratóénekeket.⁹ A nem-első szótagbeli *e* hangok minősége itt is problematikus, mint erre AMINOFF is rámutat előszavában.

1894-ben WICHMANN gyűjtött izsmai anyagot Helsinkiben, egy a cári hadseregben szolgáló zürjén nemzetiségű katonától. A közlő Krasznoborszk falu szülőtte volt (az Izma folyó alsó folyása mentén, néhány kilométerrel a folyó torkolatától). A viszonylag csekély terjedelmű szöveganyagot (négy népmese és huszonöt találós kérdés) WICHMANN 1916-ban, zürjén népköltészeti gyűjteményében¹⁰ tette közzé (1–11. és 146–148.). A kötetben WICHMANN alsó-izsmainak jelzi az anyagot (később szótárában¹¹ az izsmai adatokat csak I, tehát *izsmai* jelöléssel találjuk).

1901–1902-i zürjénföldi kutatóútja során WICHMANN ismét találkozott, ha futólag is, izsmai zürjénekkel. Erről ő maga így nyilatkozott: „Weiter sei erwähnt, dass ich zur zeit des wintermarkts in Ustysolsk an ein paar abenden mit zwei Izma-syrjänen sprechen konnte, die vom mittleren lauf der Izma (syrj. *iz-va*) im gouvernement Archangel stammten. Ich beobachtete, dass ihr dialekt mit der mundart übereinstimmte, den ich 1895 in Helsingfors mit hilfe eines syrjänischen soldaten von der unteren Izma studierte” (JSFOu. XXI/3, 16; vö. WUot. VI). Ennek a megállapításnak különös érdekessége és fontossága az, hogy WICHMANN az alsó-izsmai és a közép-izsmai tájnyelv között legalábbis lényegesebb különbséget nem vett észre.

UOTILA szöveggyűjteménye¹² 1938-ban szintén közölt valamelyes izsmai anyagot, amely azonban WICHMANNhoz képest nem jelent lényeges lépést előre.

⁸ M. A. CASTRÉN: *Elementa grammatices Syrjaenae. Helsingforsiae, 1844.*

⁹ Syrjäniläisiä häälauluja. Acta Soc. Scient. Fenn XI, 203–231.

¹⁰ Syrjänische Volksdichtung. MSFOu. XXXVIII. Rövidítése a továbbiakban: WichmVolkds.

¹¹ WICHMANN—UOTILA, Syrjänischer Wortschatz. Helsinki, 1942. Rövidítése a továbbiakban: WUot.

¹² T. E. UOTILA, Syrjänische Chrestomathie, Helsinki, 1938.

Az 1930-as évektől kezdve a szovjet-zürjén nyelvészek is kezdték anyanyelvük többi nyelvjárása között az izsmait is tanulmányozni, és szűkebb vagy tágabb méretekben tisztázták a dialektus számos hang-, alak- és mondat-tani jellemzőjét, valamint főbb szókészleti sajátosságait.¹³ A nyelvjárás leg-tömörebb vázlatát a DialChrest.-ban találjuk (34, 67–70). V. I. LITKIN e fontos művében a zürjén nyelvjárások rendszerének összefüggésében határozza meg az izsmai dialektus nyelvföldrajzi elterjedtségét és legfontosabb hangtani, valamint alaktani jellemzőit. Három rövidke szövegmutatványt is találunk a DialChrest.-ban (i. m. 67–70) az alábbi falvakból: Izma község (közép-izsmai nyelvjárás), Krasznoborszk (alsó-izsmai nyelvjárás; a szöveg a WichmVolkscd.-ból származik) és Uszty-Uhta (felső-izsmai nyelvjárás).

Magam 1959–60-ban iparkodtam többek között éppen izsmai szöveg-és szóanyagot gyűjteni. A jó szerencse révén sikerült az izsmai tájnyelvet terület négy különböző, egymástól ugyancsak távoli részéről származó nyelvmesterrel megismerkednem, s jóvoltukból ma — egyelőre kéziratok formában — rendelkezésünkre áll újabb anyag a Kanyin-félszigetről, a Felső-Izma mentéről, az Alsó-Ob egyik nagyközségéből (Mijzi) és Narjan-Mar vidékéről.

Az izsmai nyelvjárás máig is hagyományos elnevezését onnan kapta, hogy eredetileg az Izma folyó medencéjében megtelepedett zürjénség körében alakult ki. Később az izsmai zürjének igen jelentős mértékben széthúzódtak erről a területről. Ma az izsmai nyelvjárás képviselőit az Izma folyó medencéjén kívül megtaláljuk a Kola- és a Kanyin-félszigeten (vö. NyK. LXVI, 19), a Nagyföldi és Kisföldi Tundrán, a Pecsora alsó és középső folyása, valamint az Usza és Kolva folyó mentén, sőt az Urálon túl, az Ob alsó szakaszának egyes részein (nagyjából Berjuszov és Szalehard között). Az Izma mellékéről kirajzott csoportok nyelvjárásai között ma már kisebb eltérések figyelhetők meg. Ezért a nyelvföldrajzi és dialektológiai tények alapján szinkron szempontból a hagyományos izsmai nyelvjárás elnevezés nem feltétlenül pontos, szabatosabb lenne izsmai nyelvjárásterületről vagy izsmai típusú nyelvjárásokról beszélni. Mivel azonban egyrészt diakron szempontok a hagyományos elnevezés mellett szólnak, másrészt az egyes izsmai al-nyelvjárások között jelentkező különbségek ma még jórészt csekélyek, nem látom célravezetőnek a kialakult terminológia megbolygatását. Magam izsmai nyelvjárásról szólván, ezt a megjelölést tágabb értelemben használom. Ezen a nyelvjárásterületen belül elkülöníték alsó-, közép- és felső-izsmai,¹⁴ kolai, kanyini, tundrai, uszai és alsó-obi dialektust, amelyek viszont mind a szóban forgó nyelvjárásterület részei.

II. Az izsmai zürjénség etnogenezise

Az izsmai nyelvjárás jelenét és múltját kutatva természetesen elénk áll a kérdés: mikor, hogyan és miért kerültek zürjének az Izma folyó vidékére, hogyan és mikor alakult ki ennek a sajátos tájszólást beszélő, anyagi és szellemi kultúrájában a zürjénség zömétől elütő népcsoportnak a jellegzetes etnikai arculata?

¹³ DialChrest. 35,91; A. C. Судопов, Некоторые особенности синтаксического строя северного (ижемского) диалекта коми языка. Лингв. сборник Коми филиала, вып. 2; Сыктывкар, 1952. — Néhány további, újabb tanulmányról az alábbiakban még lesz szó.

¹⁴ Itt az Izma folyó alsó, középső, illetve felső szakasza értendő!

A zürjenség történetét tárgyaló munkák tekintetében nem vagyunk éppen elkényeztetve: e témakörről alapos, igényes összefoglaló mű tudomásom szerint a mai napig nem jelent meg. A részletkérdések sorával foglalkozik vagy érinti azokat számos szovjet történettudományi mű, melyeknek zöme számunkra nehezen érhető el, a levéltári és egyéb forrásanyag pedig csaknem hozzáférhetetlen. Az adott kérdést illetően két szakmunkát fordíthatunk haszonnal. Az egyik a mai zürjén autonóm köztársaság történelmének vázlata,¹⁵ a másik pedig L. P. LASUK kiváló, korszerű és igényes monográfiája a Pecsora medencéjének történelméről.¹⁶

Megkíséreljük összegezni azt, amit forrásaink alapján az izsmai zürjenség kialakulásáról és sorsáról ma tudunk.

Az oroszok — pontosabban a novgorodiak — már a XII. századtól kezdve, ha ugyan nem korábban, ismerték a zürjenség szállásterületeit. A kezdetben kereskedelmi jellegű érdeklődés a XIII. századtól fokozatosan hódító törekvéssé válik, először Novgorod, majd a XIV. század második felétől kezdődően a moszkvai fejedelemség részéről. Ennek útját egyengeti 1379-től a Dmitrij Donszkoj moszkvai fejedelem sugalmazására meginduló keresztény hittérítés is (KomiIszt. 58). Az ekkori és későbbi orosz történeti kútfők, Epifanij Premudrij krónikájától¹⁷ kezdve az oklevelek során át a korábbiaknál is pontosabban feltérképezik a zürjén nemzetségek és törzsek szállásterületeit. Pontosan, mert erre a hol békés, hol kevésbé békés eszközökkel élő terjeszkedésnek, hódításnak szüksége van (KomiIszt. 46; LASUK 96). Az egyik jelentős zürjének lakta vidék a Káma felső folyásának íve; ezt jelölik az orosz források *Perm Velikaja* néven. A többi zürjén szállásterület egy ettől északnyugatra hajló karéjban helyezkedik el: a Sziszola folyó vonalán egészen a Vicsegdáig s onnét nyugatabbra, a Vicsegda alsó folyása, s északabbra, a Vim folyó mentén, valamint a Vaska és Mezeny folyók felföldjein (a Vicsegda—Vim—Vaska—Mezeny vidékét nevezik az orosz kútfők *Perm Vicsegodszkajának*). Ettől északabbra és keletre az egész XV. század folyamán nem találunk zürjéneket — így az Izma folyó mellékén sem. A zürjének mindössze ismerkednek ezekkel a térségekkel, de nem a betelepítés szándékával: ott látjuk őket a vogulok ellen vezetett orosz csapatok soraiban csakúgy, mint békésebb vállalkozásokban (például 1491-ben a Cilma folyóra indított, ezüstöt és rezet kutató expedícióban jelentős számú zürjén férfi vett részt, vö. LASUK 69). Az északi végeknek, a Pecsora alsó szakaszának úttörő telepesei a XVI. században oroszok. Két jelentős kirajzásról tudunk: az első 1500 körül Pusztoszszk erődjének megalapítása (a mai Narjan-Mar alatt), a másik Uszty-Cilma *szlobodka*¹⁸ létrejötte 1544-ben a Pecsora jobb partján, a Cilma folyó torkolatával átellenben. Az alapító oroszok mellett azonban hamarosan mind a két északi telepen feltűnnek zürjének is, akiknek beáramlása különösen az 1560—1570-es évek-től erősödik (KomiIszt. 78; LASUK 73—74). Az orosz oklevelek egészen a XVII. század legvégéig számontartják a pusztoszszki és uszty-cilmai zürjé-

¹⁵ Очерки по истории Коми АССР. Сыктывкар, 1955. Rövidítése a továbbiakban: KomiIszt.

¹⁶ Очерк этнической истории Печорского края. Сыктывкар, 1958. Rövidítése a továbbiakban: LASUK.

¹⁷ Житие святого Стефана епископа Пермского. С.-Петербургъ, 1897.

¹⁸ A *szloboda* vagy *szlobodka* különféle kedvezményeket, kiváltságokat nyert szabad parasztok települése.

neket, és nagy szerencsénkre arról a fontos körülményről is tájékoztatnak, hogy honnan verbuválódtak az északi végek kivándorlói. Ezekből a forrásokból tudjuk, hogy elsősorban udorai (Vaska—Mezeny vidéki), vimi, alsó-vicsegdai s ezekhez képest elenyésző számú sziszolai zürjén húzódott északra. Sorsuk aligha lehetett volna más, mint ami valóban lett: az elegyedés és végül a XVIII. századra felszivódás Pusztózerszk és Uszty-Cilma orosz lakossága között. De egykori jelenlétüket többek között a pusztózerszki és uszty-cilmai orosz nyelvjárásokban hagyott nyelvi nyomok is igazolják: nem csupán jelentős zürjén eredetű jövevényszóréteg, hanem zürjén nyelvi hatások a helyi orosz dialektusok hangrendszerében, hangsúlyviszonyaiban stb. (LASUK 90).

A zürjének megjelenése a pusztózerszki és uszty-cilmai telepések között témánk szempontjából több lényeges tanulsággal jár. Rávilágít arra, hogy a XVI. században, különösen annak második felében a zürjének közül számosan kerekednek föl s hagyják oda évszázadok óta hagyományos lakó-, halász- és vadászterületüket. A vándorlás iránya egyértelműen a távoli és lakatlan északi végek felé mutat, s ez összefügg a népáramlás okaival (IV. Iván cár uralkodása a széleskörű reformok s a háborúskodások sorát hozza, melyeknek következtében hallatlanul megnövekednek a parasztságot sújtó feudális terhek). Igen lényeges körülmény, hogy az elvándorló zürjének zöme az Udora, Vim és az Alsó-Vicsegda mellékéről indul útnak. A népesség jelentős hányadának felkerekedése ezen vidékekről a jelzett időtől kezdve évtizedről évtizedre megismétlődően, újabb és újabb hullámokban folytatódik végig a XVII. század folyamán is (akkor már gyakran Szibéria lesz a cél, mint erre alább még visszatérünk).

Mindez azért igen lényeges számunkra, mert ugyanezen tényezők munkálják az izsmai zürjénség kialakulását is.

Az Izma folyót és medencéjét a gyakran távoli vidékekre elbarangoló zürjén vadászok és halászok, az Urálon inneni és túli vogulokhoz ellátogató zürjén segédcapatok, hadi népek régóta ismerhették. A folyó mentén semmiféle népesség nem telepedett meg, legfeljebb olykor-olykor húzódhattak erre-felé nomád tundrai jurák-szamojédok. Ezt a vidéket érintetlenül hagyta a XVI. századi orosz kolonizáció is: az uszty-cilmai *szlobodka* határterülete nagyjából éppen az Izma folyó torkolatát érintve húzódott a Pecsora mentén. Kívül esett ez a táj a zürjén végeken is, egészen addig, amíg meg nem indult a főntebb vázolt elvándorlás. Az Udora, Vim és Alsó-Vicsegda elköltözői a XVI. század első felében s részben később is Pusztózerszkbe és Uszty-Cilmába tartanak, ahol oroszokkal vegyesen telepednek meg. A század második felében azonban, amikor a népmozgás még nagyobb hullámokat vet, megjelennek és otthont alapítanak az első zürjének az Izma partján is. Lábakat a folyó alsó szakaszán, jól kiválasztott helyen vetik meg, tisztas távolságra az uszty-cilmai határtól. Ekként születik meg Izma falva a hasonló nevű folyó partján. Az alapítás évét egyes források 1567-re, mások 1572-re teszik, L. P. LASUK pedig az 1575—1585 közötti évtizedre.¹⁹ Uszty-Cilmához hasonlóan Izma falva is *szlobodka* lett, tehát különféle kedvezményekkel, kiváltsá-

¹⁹ Vö. KomiIszt. 77; LASUK 97—99. — Ebben és hasonló kérdések megítélésében egy szovjet történész előnyösebb helyzetben van, mint egy magyar nyelvész. L. P. LASUK érvelése Izma megalapítását illetően igen meggyőző. Egy rendelkezésemre álló újabb adat azonban mégis elgondolkodtat. A vimi—vicsegdai krónika, amely a XIV. század végétől a XVII. század elejéig sok fontos adatot közöl a zürjénségről, 1575-ben már tud

gokkal felruházott szabad paraszti település. Többek között ez is magyarázza lakosságának viszonylag gyors gyarapodását. Az úttörő telepesek legfeljebb néhány tucat portát népesíthettek be, ezeknek száma azonban a XVII. század során fokozatosan gyarapodott, és az izsmai *szloboda* jogait 1627-ben és 1649-ben cári oklevelek erősítik meg. Pedig két tényező is hatott a lélekszám növekedése ellenében. Az egyik a fokozatos széttelepülés Izma falvából s újabb tanyák, apróbb-nagyobb falucskák alapítása, kezdetben a folyón lefelé, északnak, egészen a Pecsoráig, majd a folyó mentén fölfelé, déli irányban, az Izma középső és felső folyásának vidékeire. Másodszor pedig a XVII. század elejétől már Szibériába tart a kitelepülők, menekülők áramlása: tovább folyik a Vim és Udora vidékéről, belekapcsolódik Pusztoszerszk és Uszty-Cilma orosz—zürijén keverék-lakosságának népflóksége, 1638-ban pedig már Izma falvából is jeleznek Szibériába vándorlókat az oklevelek.

Mi üzött el hosszú évtizedeken át száz meg száz magánost és családot a szülőföldjéről? Hiszen Szibéria akkor korántsem a földi paradicsom: zordon klímája mellett a hősi kétségbeeséssel küzdő vogulok, osztjások, szamojédek, tatárok egyre-másra ismétlődő fölkelései közvetlen életveszedelmet jelentettek orosz és zürjén jövevénynek egyaránt.

Pusztoszerszk, Uszty-Cilma és Izma kivándorlói elsősorban a kenyérhiány miatt fogtak vándorbotot (a gyenge talajviszonyok és éghajlati adottságok miatt földművelésük kezdetleges szinten rekedt meg és kevés gabonát adott, a délebből importált szem pedig rendkívül drága volt), bár itt is tudunk a kozákok túlkapasáiról s egyéb, erőszakos okokról. Ám a *szlobodkák* lakosait mégis csak a cári menlevelek védték meg sok mindentől abban az időben, a Vim és Vicsegda zürjénjeit azonban nem. Hogy pedig mi űzi-kergeti el az utóbbi vidék népét, arra vonatkozólag lássunk néhány szűkszavú adatot a főtebb említett vicsegdai—vimi krónikából (Iszt.-filSzb. i. h.). 1587: Fjodor nagyherceg ötven vicsegdai és vimi férfit parancsol el kozáknak Tobolszkba, családostul [a teljesítendő határőrszolgálat akkor és ott állandó és közvetlen életveszedelemmel fenyegetett!]. A falujukbéliek viszont tartoztak a szerencsétlen ágyútöltelkeket felszerelni és ellátni [ez az otthonmaradóknak jelentett nehezen elviselhető tehertöbbletet]. 1593: Fjodor nagyherceg vicsegdai és vimi zürjéneket parancsol Pelimbe és Berjozovba közmunkára. [Az életveszedelemről szoltunk már. Az otthoniak viszont nehezen nélkülözhatték a férfi munkaerőt, amelynek amúgy sem voltak bővében.] Ugyanakkor újabb hatvan katonát kell kiállítani és felszerelve Szibériába indítani. 1601: orosz és vimi zürjén férfiakat hurcolnak Mangazéjába „*osztrogi sztroityi i goroda krepityi*” — tehát erődépítésre, sáncmunkálatokra. A felkelt szamojédek Mangazéjában ezeket az utolsó emberig lemészárolták. Ugyanakkor három évig (1601—1603) irtóztató éhínség és éhhalál tizedeli meg Oroszország és a Zürjénföld lakosságát. Számos zürjének azon éhségben szertebújdosának — szól a krónika. 1606-tól 1611-ig, amikor lángokban állt egész Oroszország, a

az izsmai *szlobodka* létezéséről, sőt beszámol Izma jogi státusának rendezéséről is. Ha ez az adat hitelt érdemlő, akkor a falut mégis csak 1575 előtt vagy legkésőbb azon évben alapították. Kérdés, hogyan értékelhető a krónika jelen közlése. Ezt eldönteni egyéb hiteles történeti kútfők hiánya miatt mi nem tudjuk. Szerencsére a problematikus időpont pontosabb megállapítása végtére is nem túlságosan jelentős részletkérdés: a források évszámközlései eltérnek ugyan, de abban megegyeznek, hogy a falu valamikor 1567 és 1585 között keletkezett. Vö. még Iszt.-filSzb. IV, 257—271.

krónika minden évben újabb és újabb zürjén csapatok állításáról és Moszkvába indításáról számol be. Az éhínség évei után ezzel újólág megtizedelték a Vicsegda, Udora, Vim, Sziszola és Felső-Káma népet.

Íme, mindössze néhány adat egy szűkszavú krónikából. A hétköznapi valósága pedig százszorta kíméletlenebb lehetett. Ezek a tények magyarázzák egyrészt az izsmai *szlobodka* és környéke lakosságának gyors növekedését (a szabad paraszti települések kiváltságai számos csapástól óvták a lakosokat), másrészt a szibériai kirajzásokat: sokan inkább vállaltak kockázatot, veszélyt, hogy az orosz birodalom akkori perifériájára húzódva, a szibériai tajga rengetegében meglapulva legalább egy ideig és viszonylag nyugodtabban élhessenek. (Ugyanebben az időben menekül és rejtőzik el az Urál európai oldalának áthatolhatatlan erdőségeiben, a Jazva folyó völgyében a felső-kámai zürjének egy csoportja is, a mai keleti-permják, jazvai diaszpóra elődei).

Két fontos történésnek is vagyunk tehát a tanúi. Az egyik az izsmai zürjenség kialakulása: a XVI. század utolsó harmadában megjelenő és falvat alapító telepések száma egyre nő, s apránként falvaik szertehúzódnak az Izsma folyó medencéjében. A másik fontos tény az, hogy a zürjenség — és ezen belül most már az izsmai zürjenség is — a XVII. század elejétől kezdve szüntelen adott telepéseket Nyugat-Szibériának, Berjozov—Obdorszk vonalától egészen a Jeniszej torkolatáig, Mangazéjáig. És ha ezek jelentős része föl is szívódott az oroszok vagy más népesség sűrűjében, nagyjából eddig az időhatárig vihetjük vissza a nyugat-szibériai zürjén falvak, etnikai szigetekké kialakulásának kezdetét.

Az Izsma menti telepések kezdetben is, később is elsősorban a Vim, a Felső-Mezeny és Felső-Vaska mellékéről érkező zürjének. Számukat később nem túlságosan jelentős mennyiségű orosz bevándorló gyarapítja (ezeknek java lassanként elzürjéneseedett), majd még később, a XVIII. századtól kezdve valamelyes jurák-szamojéd elem (LASUK 106—107). Ezt az etnogenetikai képet támogatják a történeti kútfők csakúgy, mint a régészet, a néprajz és az antropológia vallomásai (a nyelvi tanulságokról alább részletesen szólnunk).

A XVIII. századtól kezdve az izsmai zürjenség benépesíti a Pecsora középső szakaszát, az Usza és Kolva folyók mentét, majd elsajátítva a jurákoktól a rénszarvastartást, kilép a Nagyföldi Tundrára is, eljut nyugat felé a Kola-félszigetig, északon Narjan-Marig, keleten pedig a Jamal-félszigetig és az Obig.

III. Az izsmai nyelvjárás kialakulása

Izsmai nyelvjárásról nyilván azt követően beszélhetünk, miután az izsmai zürjén etnikum kialakult, földrajzilag és apránként nyelvileg is eltávolodva a többi zürjén népcsoporttól. A főtebb vázolt etnogenetikai képet a nyelvi anyag is támogatja; a nyelvjárasi adatok diakron vizsgálatának tanulságai egybehangzanak a történeti és egyéb eredményekkel.

Az izsmai tájnyelv a XVI. század végétől kezdve formálódik ki egyrészt (és nagyobbrészt) a vimi nyelvjárás, illetve nyelvjárások, másrészt az udorai (felső-mezenyi és felső-vaskai) és alsó-vicsegdai dialektusok alapján. Ezeknek a nyelvjárásoknak egyes jellemzői megmaradtak és tovább éltek, formálódtak és kiegyenlítődtek az izsmaiban. Hozzájuk járultak később az immár kiala-

kuló vagy kialakult izsmai tájnyelvet érő orosz és jurák-szamojéd nyelvi, nyelvjárási hatások (az Ob mentén csekélyebb, főleg a lexikára szorítókozó obigor, közelebről osztják kapcsolatokkal is számolnunk kell).²⁰

Vizsgáljunk meg — a teljesség igénye nélkül — néhány e tekintetben bizonyító értékű, fontos hangtani és szótani jelenséget.²¹

1. A zürjén nyelvjárások megítélésének egyik közismert és igen fontos kritériuma mind leíró, mind történeti szempontból az ózürjén nem-szótagkezdő *l* fonéma viselkedése. Az izsmaiban az *l* ebben a fonetikai helyzetben a következő képet nyújtja:

a) veláris magánhangzó után az *l* eltűnt, az előtte álló magánhangzó megnyúlt: *vē* 'Pferd' < *vel* (de: *velen* 'mit Pferd').²² Az *-al-* hangkapcsolat fejleménye *-ō-*: *sulōni* 'stehen' < *sulalni*.

b) Palatális magánhangzó után *l* > *ɟ* változás következett be, általában a megelőző vokális nyúlása nélkül: *zeɟ* 'sehr' < *zel*; *piɟ* 'Wolke' < *pil* (vö. Drevn. 141).

c) A *maɟni* 'schmieren, salben' ige és származékai kivételesen szintén *-al-* > *-aj-* fejlődést mutatnak.

d) az *l* a kérdéses helyzetben megmarad az *-oll-*, *-il-*, *-ill-* igeképzőkben, az *-il-* (*-ill-*) hangkapcsolat esetén más morfémaokban is: *pyrollini* 'hineingehen', *vellillini* 'gehen', *puktilni* 'stellen, legen, setzen'; *illain* 'draussen', *illae* 'nach draussen'.

e) Egyes esetekben — különösen veláris magánhangzó és szótagvégi mássalhangzó között — az *-l-* a megelőző magánhangzó megnyúlása nélkül tűnt el: *iskotni* 'hinabgleiten' < *iskollni*.

Ugyanez a hangfejlődési tendencia játszódtott le a vimi nyelvjárásban is (SzrSzlKomi 458; FokosWb. 19), egyúttal ugyanazokat a konzervatív tendenciákat, eltéréseket figyelhetjük meg. Az *l* > *θ* ~ *ɟ* hangváltozás tehát a Vim vidékéről terjedt át az Izma folyó mellékére.

Mikor?

Fokos Dávid arra a meggyőző következtetésre jutott kutatásaiban, hogy a vicsegdai, udorai és vimi—izsmai *l* > *v*, illetve *l* > *θ* ~ *ɟ* tendencia a XVII. században zajlott le (NyK. LV, 49). Főntebb sorakoztatott adataink, megítélésem szerint, összhangban állnak Fokos megállapításával. Az első telepések — túlnyomórészt a Vim mellékéről — 1570 körül jelennek meg az Izma folyó völgyében és alapítják meg Izma falvát. Számukat pontosan nem ismerjük, de minden valószínűség szerint maximálisan néhány tucat portára gondolhatunk. Magától értetődő, hogy izsmai nyelvjárás ekkor még nincs, a legvények annak a vidéknek a tájszólását beszélik, ahonnan útnak eredtek: legtöbbször a Vim menti tájnyelveket, kisebb részük a felső-mezenyt, a felsővaskait és végül az alsó-vicsegdait. Az izsmai telepések száma a XVI. század

²⁰ Fokos: KSz. XVII, 229; Nyr. LIX, 82; Syrjänisches Wörterbuch I, 19 (rövidítése a továbbiakban. FokosWb.); LASUK 105; В. И. Лыткин, Древнепермский язык. Москва, 1952., 96, 121. (rövidítése a továbbiakban: Drevn.).

²¹ Jelen esetben két ok miatt szorítkozunk hangtani és szótani ismérvek áttekintésére. Egyrészt azért, mert témánk szempontjából ezeket tartjuk a leglényegesebbeknek. Másrészt alak- és mondattani összevetésekhez kevés anyag áll rendelkezésünkre. Egy-két morfológiai és szintaktikai részletkérdést láss LASUK 105, SZIDOROV i. h.

²² Az adatok, ha forrásukat külön nem tüntetem föl, a SzrSzlKomi-ból valók. Az orosz betűs adatokat a nyomdai munka megkönnyítése céljából írtam át a nemzetközi finnugor hangjelölés szerint.

utolsó és a XVII. század első évtizedeiben fokozatosan gyarapodik. Legtöbbjük változatlanul a Vim folyó menti falvakból érkezik. Az évtizedek során az Izsmára került zürjén nyelvjárások — Izma falvában és környékén, földrajzilag is körülhatároltan, elszigetelten — lassanként keverednek, s kölcsönhatásukból kezd alakulni egy új tájnyelvtípus, a születő izsmai, amelyet ugyanakkor újabb és újabb vimi hatások érnek. Ez utóbbi nyelvi, nyelvjárási komponens túltengése magyarázza az $l > \emptyset \sim i$ tendencia érvényesülését Izma éppen kialakulóban levő dialektusában, szemben az udorai és alsó-vicsegdai tájnyelvterületen ugyanakkor kialakuló és ható $l > v$ tendenciával. Megalapozottnak tartjuk tehát azt a következtetést, hogy az $l > \emptyset \sim i$ tendencia góca a Vim mentének nyelvjárása volt. A tendencia megindulása alighanem a XVI. század utolsó évtizedeire tehető, lefolyása pedig — a vimi és az újszülött izsmai dialektus területén nagyjából egyidejűleg — a XVII. századra (vö. Drevn. 121).

2. A zürjén nyelvjárások differenciálásának egy másik elfogadott kritériuma a szótagvégi *-id-*, *-it-* mássalhangzó-kapcsolat megléte vagy helyette a *-d-*, *-t-* képviselete. Az izsmaiban e tekintetben ingadozást, keveredést figyelhetünk meg: *dod* 'Schlitten', *bad* 'Weide', ellenben *kvaît* 'sechs', *šaiît* 'Rute, Stange'. Ugyanez a helyzet a vimiben is, az udorai és alsó-vicsegdai nyelvjárásokban pedig következetes a *-id-*, *-it-* alakok előfordulása: *doîd*, *baîd*, *kvaît*, *šaiît*. A jelenség eredője ebben az esetben is a Vim felé mutat, ugyanakkor számolhatunk a vimi és az alsó-vicsegdai—udorai alakok keveredésével is az izsmai nyelvjárásban.

3. Az izsmai *dž* és *tš* fonéma a többi zürjén nyelvjárás ugyanezen mássalhangzóíhoz viszonyítva igen erős palatalizált, egyes izsmai nyelvjárásokban pedig *dž > d'*, *tš > t'* fejlődés következett be: *džo džeg > dodeg*, *tšeri > t'eri*. Hasonló tendenciákat figyelhetünk meg az udorai nyelvjárás egyes területein.²³ Az adatok azonban szűkösek annak tisztázásához, hogy mikorra tehető e jelenség megindulása a jelzett nyelvjárásokban, s ennek okán nem tudjuk, van-e ebben a vonatkozásban genetikusszerű összefüggés az izsmai és udorai hangfejlődés között, vagy csupán nyelvjárási belső fejlődésről van szó.

4. Az izsmai vokalizmusra jellemző, hogy veláris *ε* csak első szótagban fordul elő, az első szótagnál hátrébb helyette *e* ($\sim \epsilon \sim \varepsilon$) szerepel.

A vimi nyelvjárásban ma ezt a jelenséget nem figyelhetjük meg, ellenben az udorai és alsó-vicsegdaiban igen. V. I. LITKIN szerint az udorai palatális mássalhangzó előtt, az alsó-vicsegdaiban palatális mássalhangzó után következik be az *ε > e* ($\sim \epsilon$) fejlődés.²⁴ WICHMANN szerint az alsó-vicsegdaiban nem-első szótagban általában *ε* áll az *ε* helyén.²⁵

Az izsmai nem-első szótagos *e* ($\sim \epsilon \sim \varepsilon$) ma mindenesetre az udorai és alsó-vicsegdai nyelvjárás hasonló magánhangzójával részben vagy egészben egyező képet mutat. Ez a jelenség már egyes ózürjén nyelvemlékekben is felbukkan.²⁶ V. I. LITKIN a szóbanforgó nem-első szótagos magánhangzókat

²³ LASUK 105, 187; SzrSzlKomi 456; DialChrest. 34; VÁSOLYI: NyK. LXVI, 26; lásd még alább az alsó-obi és a Narjan-Mar alatti nyelvjárás konsonantizmusának jellemzését.

²⁴ DialChrest. 31, 33; SzrSzlKomi 459.

²⁵ JSFOu. XXI/3, 20; vö. FokosWb. 16; FOKOS: NyK. LVII, 317. Megjegyzendőnek tartjuk, hogy a felső-vicsegdai nyelvjárásban, amely a XVII. század elejétől fogva formálódik elsősorban az alsó-vicsegdai, másrészt az udorai és vimi nyelvjárások alapján, nem-első szótagban az *ε* helyett szintén mindenütt *ε* hangot találunk.

²⁶ Drevn. 103—104, 113, 116.

egy feltett ózürjén veláris nyílt redukált magánhangzóra vezeti vissza, s ezzel magyarázza mind a vimi *e*, mind az alsó-vicsegdai—udorai *e* ~ *e* és az izsmai *e* képviseletet.²⁷ Ezen túlmenően az izsmai nyelvjárás alakulása során a XVI. század végétől kezdve nyilván kiegyenlítődéssel is számolhatunk. Mindenestre a fenti jelenség eredője is feltehetőleg az alsó-vicsegdai és udorai tájnyelvterületre megy vissza.

A hangtani tanulságokon kívül figyelemre méltó az izsmai szókinés vallomása is. Találunk ugyanis benne egy olyan réteget, amely ugyancsak az izsmai tájnyelv főtebb vázolt eredetét bizonyítja.

1. Az izsmai tájszavak egy része megtalálható az alsó-vicsegdai, udorai és vimi nyelvjárásban, másutt nem. Például: *piĭ* 'Wolke' (SzrSzlKomi:) I Vm ~ *piv* AV Ud; (FokosWb.:) *piĭ*, *pĭ* Vm ~ *piv* Ud; (WUot.:) *pĭ* I ~ *piv* Ud (~ fi. *pilvi*; vö. Drevn. 121) | *šĭ* 'Sturm, scharfer Wind' (SzrSzlKomi:) I Vm ~ *šiv* AV Ud (vö. Drevn. 119, 144; FokosWb. II, 954A) stb. Ide sorolhatók olyan szavak is, amelyek a jelzett nyelvjárásokon kívül előfordulnak ugyan más dialektusban, de alkalmasint ugyancsak az előbbiekből és a XVI. század után kerültek más tájnyelv szókinésébe: a felső-vicsegdai az alsó-vicsegdai, esetleg udorai vagy vimi nyelvjárásból örökölt ilyen szavakat, a pecsoraiba pedig már az izsmaiból kerülhettek át (vö. LASUK 111—119). Például: *doza* 'ziemlich, ganz' (SzrSzlKomi:) I Vm AV Ud FV Peč; (FokosWb.:) AV Pr; (WUot.:) I FV | *kĭn* 'Polarfuchs' (SzrSzlKomi:) I Vm AV Ud Peč; (FokosWb.:) V Ud; (WUot.:) I Ud | *viĵer* 'junger Auerhahn' (SzrSzlKomi:) I AV FV ~ *viĵer* Vm Ud Peč; (FokosWb.:) FV Pr; (WUot.:) I Ud.

2. Egyes izsmai tájszavak ugyancsak megtalálhatók az alsó-vicsegdai, vimi és udorai szókészletben, ezeken kívül pedig a déli (inyvai) és a keleti (jazvai) permják dialektusokban, tehát az előbbiektől földrajzilag távoli, időben pedig rég elszakadt peremnyelvjárásokban. Például: *pim* 'heiss, warm' (SzrSzlKomi:) I Vm AV Ud; (FokosWb.:) V Ud; (WUot.:) I Vm Ud P;²⁸ (Litkin-Jazv.²⁹ 168:) *pem* 'idem' | *top* 'pŭnkŭlich, ganz usw.' (SzrSzlKomi:) I Vm AV Ud; (WUot.:) I Ud P (vö. Kuzn. 340).

3. Egyes izsmai szavak ugyanolyan jelentéssel, illetve hangalakban fordulnak elő a vimi, udorai és alsó-vicsegdai szókészletben is; más nyelvjárásokban (pl. luzai, sziszolai stb.) szintén megtalálhatók, de szemantikai vagy fonetikai eltéréssel. Például: *karni* 'machen, tun' I Vm Ud AV ~ *kerni* 'idem' Le Sz stb. | *kudź* 'wie' I Vm Ud AV ~ *kidź* 'idem' Le Sz stb. | *mozġini* 'gefallen, passen' I ~ *mozdġini* 'idem' Vm Ud ~ *mezdġini* 'schmecken' Sz.

4. Megtalálhatók az izsmai szókészletben a zürjén nyelv egyes karél—vepsze jövevényszavai is (például: *agas* 'Egge'; *kozał* I Ud ~ *kožov*, *koživ* AV 'Spinnrocken'; *lod* 'Teller'; *sabri* 'Heuschober'; *solanteg* usw. 'Salzfass'). Ez a jövevényszóróteg zömmel csak a nyugati—északnyugati ózürjén nyelvjárásokban rakódott le és maradt meg (luzai—letkai, alsó-vicsegdai, udorai és vimi) és a XVI. századnál lényegesen korábban.³⁰ Az izsmaiba tehát e szavak

²⁷ Drevn. 93, 121.

²⁸ Vö. П. С. Кузнецов—А. М. Спорова, Русско—коми-пермяцкой словарь (Кудымкар, 1946) 62. Rövidítése a továbbiakban: Kuzn.

²⁹ В. И. Литкин, Коми-язьвинский диалект. Москва, 1961. Vö. még. Fokos: FUF XVI. 75.

³⁰ Vö. TOIVONEN: Vir. XXXIII, 63; LAKÓ: UngJb. XV, 318; V. I. LITKIN: UAJb. XXXI, 164; Вепско-карельские заимствования в коми-зырянских диалектах. Акад. В. В. Виноградову к LX (Москва, 1956), 179—89.

nem kerülhettek másképpen, mint az itt számbavehető alsó-vicsegdai, udorai és vimi nyelvjárás közvetítésével.

Összegezve: az izsmai nyelvjárási hangállomány és szókészlet egyes jelenségei, a számbavehető nyelvi adatok egybehangzanak más forrástudományok etnogenetikai tanulságaival, és igazolják az izsmai zürjenség és nyelvjárásának főntebb vázolt eredetét.³¹

IV. Újabb adatok az izsmai nyelvjárásterületről

A nyelvjárás kutatásáról főntebb szólván láthattuk, hogy nem túlságosan nagy mennyiségű izsmai szóanyag és még kevesebb szöveglejegyzés áll rendelkezésünkre, elsősorban a WichmVolksd.-ban, részben a DialChrest.-ban. Ez a tény tette és teszi kívánatosá újabb anyag gyűjtését és közzétételét. 1959–1960-ban a Zürjénföldön járván sikerült az izsmai nyelvjárásterület több pontjáról is feljegyezni szövegeket, szavakat és nyelvtani adalékokat. A gyűjtés révén megismert dialektusok mind izsmai típusúak, ugyanakkor egyes nyelvi vonásaik kisebb vagy nagyobb mértékben elkülönítik őket egymástól a tájnyelvterület egészen belül.

Az etnikailag is sajátos, néprajzilag és nyelvileg egyként igen érdekes kanyini zürjenségről és izsmai eredetű tájnyelvről beszámoltunk már (NyK. LXVI, 17–34), célszerűnek látván azt a kérdést külön tárgyalni. E dolgozat keretében még három, eddig számunkra ismeretlen izsmai nyelvjárást mutattunk be.

A) A felső-izsmai nyelvjárás

1959 decemberében Sziktivkarban ismerkedtem meg az ott tanuló Jevgenij Alekszandrovics Igusev húszesztendő, másodéves főiskolai hallgatóval. A kedves, tehetséges és készséges fiatalember Pozsnya falu szülőtte (Komi ASZSZK, uhtai járás). A falucska az Izma felső folyása vidékén található, az Izma partján, Szosznohorszktól mintegy 15–20 kilométerrel délkeletre. A színzürjén település negyvenegynéhány portából áll. Lakói az izsmai nyelvjárást beszélik. Megjegyzendő, hogy Pozsnya falva az izsmai tájnyelvterület legdélibb határállomása: tőle délre *Izvai'* falu az Izma forrásvidékén már a felső-vicsegdai nyelvjáráshoz tartozik. Egy-két az izsmaitól eltérő, ám a felső-vicsegdaira jellemző vonást megfigyelhetünk J. Igusev beszédében is. Nyelvemsterem megboldogult édesapja pozsnyai volt, édesanyja ellenben a Felső-Vicsegda mentéről, Sztorozsevszk vidékéről származott föl, csakúgy, mint Pozsnya, *Édes* és más felső-izsmai falvak lakosságának egy része.

Igusev jól tudott oroszul is, de nyelvjárását jól megőrizte. Sziktivkarban csupán jó egy esztendeje tanult akkoriban, a téli és nyári szünidőt otthon töltötte falun, és akármennyire iparkodott Sziktivkarban az ottani (ha úgy tetszik, az irodalmi) zürjénnel felcserélni tájszólását, szerencsémre ez akkor még nem sikerült neki. Kitűnő, közlékeny és türelmes munkatársra leltem benne. Jelenleg már tanár, Kedva falvában, a Közép-Izma mentén.

Az általa képviselt nyelvjárást — nyelvföldrajzi tényezők figyelembevételével — felső-izsmai nak nevezem.

³¹ Az izsmai tájnyelvet ért későbbi orosz és jurák-szamojéd hatásokkal e helyütt nem kívánok foglalkozni. E kérdéshez lásd LASUK 106–107 és RÉDEI: NyK. LXIV, 71.

A nyelvjárás rövid jellemzése

1. A hangsúly az első szótagra esik, eredeti zürjén szavakban csakúgy, mint orosz jövevényszavakban, beleértve a legújabb orosz szókölcsonzések is (*kolhoz*, *internat*). Szóösszetételekben, névutós szerkezetekben a harmadik szótag (az utótag első szótagja) mellékhangsúlyt kaphat (*muked-dj:rji*).

2. A nem-szótagkezdő *l* hang eltűnt, maga után vonva a megelőző magánhangzó megnyúlását (*kī*, *kīnas*). Ebben az esetben az eredeti *l* előtt álló magánhangzó veláris (*a*, *o*, *u*, *e*, *i*). Az *-il-*, *-ill-*, *-lill-* igeképzőben azonban az eredeti *l* archaikusan megmaradt (*addzilni*, *voljilni*). Sőt az *-il-* (*-ill-*) hangkapcsolat más szavakban, más morféimákban is megőrizte az eredeti *l* hangot: *illaē* 'ki, kifelé', *illaīn* 'kint'. Ezekben az esetekben azonban az *il* hangkapcsolat nem áll abszolút szóvégen (mert viszont *kī*, *tī* < *kil*, *tīl*).

A közzürjén *-al-* igeképző fejleménye: *-ō-*: *tjōni*, *sulōni*.

Amennyiben az eredeti *l* hangot palatális magánhangzó előzte meg, *l* > *i* hangváltozás történt, a megelőző magánhangzó azonban nem nyúlt meg, hanem diftongust alkotott az utána következő *-i-*vel: *zei*, *veit*. Egy esetben veláris magánhangzó + *l* helyzetben is *l* > *i* fejlődés történt: ez a *maīni* ige és származékai.

Egy-két kivételes esetben a szótag végéről eltűnt eredeti *l* előtt nem megnyúlt, hosszú, hanem eredeti rövid magánhangzót találunk: *med-asī*, *med-asinas* (de vö. *asī* és *asilas* !), *pos-ju* (de illativusa *pos-jule*, vö. AV *pos-jiv*, *pos-jile* FokosWb. II, 820B és vö. *pos-jū* I WUot. 213B).

Az orosz jövevényszavak egy részében — nyilvánvalóan a későbbi, újabb keletű átvételekben — a nem-szótagkezdő *l* hang megmarad (*kolhoz*, *kanikul*, *telk*, *val*).

3. A *tš* és *dž* fonéma ebben a nyelvjárásban sokkal erősebben palatalizált, mint például a vicsegdai nyelvjárásokban.

4. A felső-izsmai nyelvjárás konsonantizmusában előfordul az *f*, *h* és *ts* fonéma. Más, nem izsmai nyelvjárások ezen mássalhangzókat egyáltalán nem vagy alig ismerik. Az izsmai nyelvjárásokban is szinte kizárólag orosz jövevényszavakban, legalábbis orosz jövevényszavak révén és nem túlságosan régóta, főleg a fiatalabb nemzedékek nyelvében kezdenek meghonosodni ezek a hangok; korábban az izsmai nyelvjárásokban is, legalábbis a felső-izsmaiban, akár a többi zürjén nyelvjárásban, az orosz jövevényszavakban *f* > *p*, *x* > *k* és *ts* > *tš* hanghelyettesítés következett be. Ma a *h*, *f* és *ts*, úgy lehet, kezd meggyökerezni (*kolhoz*, *vozduh*, *uštīt'ni* *tša*, *neft*; de *staruka*, *lapka*, *šoper* < orosz *чарушка*, *лапка*, *шопка*, *шопер*, bár egyes orosz jövevényszavakban nyilvánvalóan még a legutóbbi évtizedekben is zürjén hangcsere következett be (*šoper*!).

5. Alkalmilag, kombinatorikus variánsokként megfelelő fonetikai helyzetben előfordulnak zöngétlen mediák (*moīd-kījas* *o*: *moīv-kījas*, *og ted* *o*: *og_ted*).

6. A regresszív asszimiláció általánosan megfigyelhető jelenség ebben a nyelvjárásban is (*īdse da ru_džegse* *o*: *īse da ru_džekse*; *dīšdžik* *o*: *dīdžik*; *oz šet* *o*: *oš_šet*). Előfordul olykor mássalhangzó-kiesés is (*bostni* *o*: *bošni*; *dženēdēišni* *o*: *dženēdēišni*; *bordtem* *o*: *bortem*).

7. A felső-izsmai nyelvjárás vokalizmusának egyik jellemzője, akárcsak más izsmai nyelvjárásokban, az *e* fonéma hiánya nem-első szótagban. Az első szótagnál hátrább helyette *ē* áll. Szóösszetételek esetében azonban az utótag

első szótagjában előfordulhat *e*: *mužik-red*, *baba-red* (ezzel szemben: *paškem*, ami arra mutat, hogy ez a hajdani szóösszetétel ma már elhomályosult).

8. A felső-izsmai nyelvjárás kétféle magánhangzókvanitást ismer: rövid és hosszú magánhangzót. Emfaticus nyúlás következtében egyszer-kétszer hallottam nyelvmesteremtől félhosszú magánhangzót (*tědša*, *něž da velān*). A hosszú magánhangzók keletkezésének egyik útja a rövid (*velāris*) magánhangzó + *l* > hosszú (*velāris*) magánhangzó (*kolni* > *kōni*). Az *o* fenémák terheltségét növeli az *al* > *o* hangfejlődés is (*tīdālŋi* > *tīdōŋi*). Hosszú magánhangzó keletkezhetik azonban magánhangzóösszeolvadás útján is, ez a jelenség nem ritka a felső-izsmai nyelvjárásban (*etlālīsŋi* < *etlaalisŋi*; *velān* < *velaen*).

9. Kombinatorikus variánsként előfordulnak e nyelvjárásban redukált magánhangzók is, az utolsó szótag (szuffixális morféma) elnagyolt ejtése esetén, hangsúlytalan helyzetben (*mestaa* < *mestaġ*; *etlaīn* < *etlaīn*). A redukció olykor az egyik oka lehet a magánhangzó-összeolvadásnak s ennek révén hosszú magánhangzók keletkezésének (*etīklaīn* ~ *etīklaīn* ~ *etīklān*).

10. Egyes esetekben más zürjén nyelvjárások *i* (*i*) hangjával szemben a felső-izsmaiban (és általában az izsmai nyelvjárás-területen) *u* áll (*kudž*, *jandžum*, vö. vicsegdai stb. *kīdž*, *jandžim*). Általános ez a jelenség az *-um*, *-num* birtokos személyragban vagy névmási személyragban (más nyelvjárásokban *-im*, *-nim*): *menum*, *stavnum*, *mesnum*. Ezekben az esetekben nyilván számolnunk lehet és kell a ragvégi *-m* labializáló hatásával.

11. Vannak a felső-izsmai nyelvjárásnak sajátos morfológiai jellemzői is, amelyek azonban többnyire megellelhetők az egész izsmai nyelvjárás-területen. Ilyenek például a tagadó ige *ig*, *in*, *iz* alakjai a kijelentő mód múlt idejében és a felszólító módban, a határozói igenév *-ig*-képzője stb. De például az izsmai nyelvjárásokra általában jellemző a kijelentő mód többes szám harmadik személyében a *-nīs* igerag használata, a felső-izsmaiban pedig e helyett *-nī* ragot találunk, akárcsak például a vicsegdai nyelvjárásokban (*rebitenī*, *veralenī*).

12. Bizonyos lexikai sajátosságok ugyancsak az izsmai nyelvjárás-területhez kapcsolják a felső-izsmaikat, elválasztva ezzel a zürjén nyelvjárások zömétől (*rebitnī*, *karnī*, *enī*, *ton*, *top*, *sabri*, *mešetš*). Egyes tájszavak leginkább a vimi és udorai, kisebb részben az alsó-vicsegdai nyelvjárások felé mutatnak. Orosz jövevényszó a felső-izsmai nyelvjárásban is jócskán van. Hiányzik azonban belőle — természetesen — a jurák-szamojéd jövevényszavaknak, a rénszarvasstenyésztés és az ezzel összefonódott életmód terminológiájának az a jelentős lexikai rétege, amely olyan jellegzetes az alsó-izsmai, kanyini, tundrai stb. izsmai nyelvjárásokra, amelyeknek képviselői elválaszthatatlanok a tundrától és a réntenyésztéstől.

S z ö v e g m u t a t v á n y o k

velali tai ...

1. *turun puktaninšan gortedžnum veli ilin munni. med kuž tuise džendedišnī, me kužši juasni olema koīd nin baba-redlīs, kodked etlaīn munim, kudž silen olems arkmis.*

— *uluk, mužikte ne radeitlin, in?*

— *o-jo, in nin šornit, kužšem ne nin radeitlem, piruke! šed ponmīs sesdžiken kažittšilis mikulaġe, a sešša kudž-ke mīi-ke velali tai že a.*

— kudž ne sidž verminnid ōni? nelubei mortidked ved gažtem.

— a miš sešša karan? loğ tai kudž sure, sidž i ōni!

— miš ne, vinen ali miš šetisni veres sajad?

— a pešti nin vinen. ker dorin sek rebitim. olim tom jez barakin. bušte iz i gažtem vė hi. stavnum et-koideš velim da. et-pir rebeta eštigas loktis me doram nina, kodked etlain rebitim, da i vištale:

— volį ton ritnas mi barakanum, gažettšištam!

2. miš me, muni gorte, vežši, šojišti, da i peti ninajas dore. sen veli ku-
tšem-ke tedtem mužik-red, pizan sajas pukale. mukedis stavis tedsaeš, mijan
derevniaišes. mene vinen ku tšisni püksedni pizan sajas tedtemis dore, me pikša,
og med, a mene vinen toileni si dore. kudž-ke — vinen — püksedisni ortšsen.
sešša stavis püksalisni, da i ku tšisni vina juklini. me gorza: og kutš juni!
no ninajas i staven tšektišeni: ne-unase juištān žė ved! loi juišni. bidsen gaž-
malištisni. menum tože juram muništis. sešša vinen boštisni mentšum kies da
etlaalisni mužik-redis kiked. ki-kutem tai nin taja loi! — kvatittši me. kik
vežō-lun mišti kōmas kelišašni. no šonid jurnam ig jona i peštšalitši ta pom-
laš. keliš-ke, i med keliš!

3. — mikulajen mene šueni — pelam šepkedis mužik-redis. — a kudž
tenad nimid?

— kole-ke zeį, menam nime uluk.

— a, ula, ulana! bur, bur nim!

sija nešta na medis miš-ke vištōni, no men sešša diš loi sen pukōniše, da
ku tši munnī. mikulajid i menum vištale:

— me tene kollēda.

— oz kō. mene lika pedrugae vittšise nin.

i mi likaked munim. med-asilas ašum zeį jandzum veli, miš gaža juren
tedtem mortked ki-kutem loi. no miš sešša karan? keł kor da veres sajad kōmas žė
petni a. kik vežō-lun mišti kelišašim. a sešša kōmis ver kerkae kanī. velema-ke
mikulajid verašiš. etnasiši gažtem ver kerkas ōniše, da sijen i loktema getrašniše.
no i gažtem žė veli ōniše velōtegid! džik ni-kod abu, geger ver. mužike mištem.
a tšum dumaža: kula tai tšem olemšis. šed ponmis naverne burdžik taiš urežejiš.
zabił, kiini—vini-se mikulajid zeį mašter, zver—petkatę pir vaje. a sešša
tšeladjas loišni. než da velaen velali. eni tai top ninem olam. keł i šornittem, no
top sidž i kole. miš sešša karan? oz-ke kažitšiš, peraiš tai kole, a ōniše ved kole.
abu ved bidenli bur štšasše...

baba-red diř kežle tšēmīš. tidale, ku tšis kažitłni ašiš olemse. mem tože
iz vė okota šornitni vo džė.

Hát megszoktam...

1. A szénakaszálótól hazáig messzi volt menni. Hogy a hosszú utat
megkurtítsam, elkezdtem kérdezgetni egy már nem fiatalforma asszonytól,
akivel együtt mentünk, [hogy] hogyan alakult az élete.

— Uljana, hát a férjedet szeretted[-e], nem[-e]?

— Aj-jaj, ne beszélj már, ugyan már milyen szerelem, fiacskám!
A fekete kutyánál is visszataszítóbbnak látszott Mikulajom, aztán meg vala-
hogy mégis megszoktam hát.

— Hogyan tudtatok így élni? Hisz a nem szeretett emberrel öröm-
telen [élni].

— Hát aztán mit teszel? Ahogy esik, úgy puffan!

— No hát, erővel vagy hogy adtak férjhez?

— Majdhogynem erővel. A fakitermelésen dolgoztunk akkor. A fiatalok barakkjában voltunk. Nem is volt éppenséggel unalmas. Mind egyformák voltunk. Egyszer a munka befejeztekor odajön hozzám Nyina, akivel együtt dolgoztam, és azt mondja:

— Gyere el ma este a mi barakkunkba, szórakozunk egy kicsit!

2. Hát én hazamentem, átöltöztem, ettem egy kicsit, és oszdt elmentem Nyináékhoz. Ott volt valamilyen ismeretlen férfi, az asztalnál ül. A többiek mind ismerősök, a mi falunkbéliek. Engem kezdenek erővel odaültetni az asztalhoz az ismeretlen mellé. Én ellenkezem, nem akarok, azonban erővel odatolnak ömelléje. Valahogyan — erővel — egymás mellé ültettek. Aztán mind leültek és elkezdtek pálinkázni. Én kiabálok: nem fogok inni! Nyináék azonban és mindannyian erőltetik: dehogynem iszol egy keveset! Ittam valamit. Mindannyian mulatozgattak. Nekem is a fejembe ment egy kicsit. Aztán erővel megfogták a kezem és egybetették a férfi kezével. No ez már kézfogó lett — kaptam észbe. Két hét múlva meg kell esküdni. De forró fejjel nem is igen bánkódtam emiatt. Ha esküvő, hadd legyen esküvő!

3. — Engem Mikulájnak hívnak — suttogta a fülemben a férfi. — Hát mi a te neved?

— Ha nagyon kell, az én nevem Uljana.

— O, Ulja, Uljana! Szép, szép név!

Akart még valamit mondani, de nekem aztán nem volt kedvem ott ülni és fölkerekedtem. Mikulaj meg azt mondja nekem:

— Elkísérlek.

— Nem kell. Engem vár már Lika barátnőm.

És Likával elmentünk. Másnap reggel nagyon szégyelltem magam, hogy mámoros fővel eljegyeztem magam [tkp. kézfogó lett] egy ismeretlen emberrel. De mit csinálsz aztán? Hát valamikor amúgyis férjhez kell menni. Két hét múlva megesküdtünk. Aztán meg egy vadászlakba kellett menni. Mert Mikulaj vadász volt. Egyedül lakni egy erdei házban unalmas, ezért is jött el meg-nősülni. Hát bizony szomorú is volt szokatlanul élni [ott]! Sehol egy lélek [tkp. egyáltalán senki nincs], köröskörül az erdő. A férjem csúnya. Azt gondolom: elpusztulok az ilyen élettől. A fekete kutya is jobb tán ennél a madár-ijesztőnél. Vadászni, lőni Mikuláj valóban nagy(on) mester, vadat—madarat mindig fog. Aztán meg gyerekeink lettek. Szépen lassan megszoktam. Lám most már egészen tűrhetően élünk. Bár szükségűvűn, de úgy is kell. Aztán mit csinálsz? Az idő bizony múlik észrevétlen [tkp. ha nem látszik (is)], élni meg kell. Nincs mindenkinek jó szerencséje...

A nő egy időre elhallgatott. Úgy látszik, az életére kezdett visszagon-dolni. Nekem sem volt kedvem tovább beszélgetni.

Jegyzetek

1. *med kuš tujsę* o: *med kuš tujsę* | *dženđedišni* < *dženđedišni* | *kođked* o: *kođked* | *etlajn* o: *etlajn*~*etlän* | *kuđš sęlen* o: *kuš sęlen* | *uluk* < orosz Улюк, az Ульяна női név becé-ző alakja | *in hin* o: *in hin* | *šed ponmiš sesdžiken* o: *šed ponmiš šezdžiken* | *kuđš-ke* o: *kuš-ke* | *nelubej* < orosz нелюбый | *mortijked* o: *mortijked* | *gaštem* o: *gaštem* | *log* o: *loš* | *kuđš šure* o: *kuš šure* | *ker dorjn*: zürjén szólás; szószertint 'a gerendánál' értelme szerint: a fakitermelésen (dolgozni), azaz fausztatáson vagy erdőgazdaságban | *barak* < orosz бапак | *nina* < orosz Нина | *kođked* o: *kođked* | *da i* o: *da i*.

2. *vežši* o: *vešši* | *tędęm* o: *tętęm*, enfatikus nyúlással | *tędsaeš* o: *tętsaeš*, enfatikus nyúlással | *vina* < orosz вино | *og kufs* o: *ok kufs* | *juištni* > *juišni* | *bidsen* o: *bįtsen* | *ęllaalisni* o: *ęllałisni* | *kvatittšini* < orosz хватиться | *kik vežō-lun mišti kōmas kelįšašni*: a zürjén szokás szerint a kézfogó után egy vagy két hét múlva tartják meg az esküvőt; vő. BELITZER 304³² | *šonid juren*: itálosan, kapatosan | *med kelįš* o: *med kelįš*.

3. *kudš tenad* o: *kufs tenad* | *oz kō* o: *os kō* | *lika* < orosz Лика, а Гликерья női név becéző alakja | *pędruga* < orosz подруга | *ver kerka*: erdei ház, vadászlak | *šęd ponmįs* o: *šęd ponmįs* | *naverņę* < orosz наверно | *uręžęi* < orosz nyelvjárási урожай 'csúf, visszasztító ember' | *zabiļ* < orosz забыль | *mašter* < orosz мастер | *zver* < orosz зверь | *ņęž da vęlaņ* o: *ņęž da vęlaņ* ~ *vęlaņ*, enfatikus nyúlás | *ningem olam*: az orosz ничего живём szerkezet calque-ja | *kęļ* < orosz хоть | *štšašše* < orosz счастье | *aššįs* o: *aššįs* | *okota* < orosz охота.

sujeverņęi primetajas

1. *šondi leštęm berin gižte širņi oz pož* — *ņevestaid mištęm šuras*.
2. *paškęmtę paštalem berin kižte viļisad oz pož vurni*: *štšaššęte tšętš vuran*.
3. *tuję petęm berin mi-ķę ķę vunellšan, in kos ber* — *ņęštšašše loę*.
4. *kerkatę stroiļęm beras oz pož džudždędišņi* — *kod-ķę kulas*.
5. *šęd kaņ ķę tuiķę vu džas, ņęštšašše loę*; *kolę šulga peļ-pom vomenid kujimiš šęļišņi*.
6. *muniņad ķę džęmdan šulga koknad, ņęštšašše*; *a veškid koknad ķę, štšašše*.
7. *tui viļin ķę vottša voas baba-ređ* — *ņęštšašše*; *mužik-ređ ķę* — *štšašše*.
8. *vottša voas ķę kuš vedrajas a baba-ređ* — *ņęštšašše loę*.
9. *vottša ķę orltšęn loktenį kik mort i na kosti ķę petan, štšaššenįsse boštan*. *a vętędan ķę kik orltša muniš mortęs da na kosti petan* — *štšašše te šetan nali*.
10. *veškid ki-pidesid ķę lude, tędsakeđ kōmas vi džaašņi*.
11. *kok-pidesid ķę luddžas, kod-ķę tędsa kulas*.
12. *paťš lomtišęgen ķę egiris džo džas tšęttšas, geš voas*.
13. *kodli-ķę jem pišalan, kolę šetni suņįsse gerddžōteg, a to kulem beraniđ on addžišle*.
14. *kulem mortliš ķę ozirlunę boštan, štšašše oz žę pet, tolko šękidžžika kulan*.
15. *kod oligas sketes jona muťšite, sija šękida kule*.
16. *kodor-lazdorlaņ tšųžęmnas pukalemen kaņ mišše, si-ladorsaņ i geš voas*.
17. *tšai sukis ķę stekanad vorse, geš voas*.
18. *vundišęminad ķę ku džalan, eđđę burdas*.
19. *tšikišįjas ķę ūti lebaļęni, zeras*.
20. *pon libę kaņ ķę turun šojęni, zeras žę*.
21. *šonid arša voįjase tšardale ķę, a oz gimō, bur urožai loę*.
22. *vežļęn miš-vįsa ker liis petķędļę, ku tšęm loę gožęmįs*; *jugid ķę liis* — *mi tša loę povoddaįs*. *pepid ķę* — *mištęm povoddaįs loę*.
23. *kuliš mort addžiļę ašlas kerka doršis baiđęgįses, naje uręjasįs siļęn*.
24. *džidžįs ķę jona tiškašęni da tširzēni, zeras*.
25. *šęktua ķę jįis arnas sūte, loķęš loņņi kelįšįjas*; *ber jansettšalasņi*.
26. *tęnas ķę una liņįis, gožęmnas bur loę urožai*. *tēļis ķę zeļ ķę džid, gožęmįs zeļ žar*.

³² В. Н. Белицер, Очерки этнографии народов коми. Москва, 1958.

27. *ritnas šondi letššaninis ke sestetm — med-asilas loe šondia lun. kimera ke — bukiš lun loe.*
 28. *kerka veit doras ke limjis i džida ešetlše, loe bur urožai.*
 29. *ju kuža pižen munigen piž beras ke kole tui (piž tui) — ne-dir mišti zeras.*
 30. *iškisigen ke kosaad jona kuššise turunšis šedis (turun sitis) — zeras.*
 31. *ul turun te ke sabrie tšetan, tēnas vermas soštšini portittšemisla.*

Babonás előjelek

1. Napnyugta után nem szabad levágni a körmödet — csúnya menyasszonyod lesz.
2. A ruha felöltése után nem szabad reá gombot varrni: egyúttal a szerencsédet is reávarrod.
3. Ha útrakelés után valamit elfelejtesz, ne fordulj vissza — szerencsétlenség lesz.
4. A házat a felépítés után nem szabad magosítani — valaki meghal.
5. Ha fekete macska halad át az úton, szerencsétlenség lesz; háromszor által kell köpni a bal válladon.
6. Ha menetközben megbotlasz a bal lábaddal, szerencsétlenség; ha a jobb lábaddal — szerencse.
7. Ha az úton fehérnép jön szembe — szerencsétlenség; ha férfinép — szerencse.
8. Ha egy asszony jön szembe üres vödrökkel — szerencsétlenség lesz.
9. Ha szembe jön [veled] két ember egymás mellett és közöttük haladsz át — elviszed a szerencséjüket. Ha meg utólérsz két egymás mellett menő embert és közöttük mész el — te viszel [tkp. adsz] nekik szerencsét.
10. Ha viszket a jobb tenyered, ismerősnek kell köszönni.
11. Ha viszketni kezd a talpad, valaki ismerős meghal.
12. Ha a kemence befűlése közben parázs pattan a padlóra, vendég érkezik.
13. Ha valakinek tűt fűzöl be, csomózatlanul kell átadni a cérnát, mert különben a halálotok után nem látod viszont.
14. Ha halott embertől elveszed a vagyonát, nem köszönt be a szerencse, csak nehezebben halsz meg.
15. Aki igen győtri életében a jószágot, az nehezen hal meg.
16. Amilyen irányba a pofájával ülve mosakszik a macska, abból az irányból vendég érkezik.
17. Ha teaüledék játszik a poharadban, vendég érkezik.
18. Ha a vágott seb helyére reávizelsz, gyorsan begyógyul.
19. Ha a fecskék alacsonyan repülnek, esni fog.
20. Ha a kutya vagy macska füvet eszik, ugyancsak esni fog.
21. Ha meleg őszi éjszakákon villámlik, de nem dörög, jó termés lesz.
22. A vez háta csontja megmutatja, hogy milyen lesz a nyár; ha világos a csont — szép lesz az idő. Ha sötét — csúnya idő lesz.
23. [Ha] a haldokló ember a háza mellett fogolymadarakat lát, azok az ő szellemei.
24. Ha a madarak nagyon verekednek és csiripolnak, esni fog.
25. Ha ősszel nehezen áll be a jég, rosszak lesznek a házasságok; [ilyenkor] széjjelválnak egymástól.
26. Ha télen sok a hó, nyáron jó lesz a termés. Ha a tél nagyon hideg, a nyár nagyon forró.

27. Ha este a nap lenyugvásának helye tiszta — másnap derült [tkp. napos] nap lesz. Ha felhős — borús nap lesz.
28. Ha a háztető szélén a hó magosan akad meg, jó termés lesz.
29. Ha folyón haladsz csónakkal [és] a csónak mögött a csónak nyoma megmarad — hamarosan eső lesz.
30. Ha kaszálás közben a kaszára nagyon ragad a fű nedve, esni fog.
31. Ha friss fűvet raksz boglyába, télre kiéghet, úgy, hogy tönkremegy.

Jegyzetek

4. *džudždedišni* < *džuđždedišni*
5. *šelišni* < *šelišni*
22. *vež* : свиязь, erdei vadkacsafajta, vö. DAL' IV, 151B
23. *ures* : vö. NyK. LXII, 103—104.
29. *piž tui* (o: *piš tui*) : след от лодки, светлая полоса после лодки.
31. A lekaszált fűvet ugyanis előbb ki kell szárítani és csak azután rakni boglyába a szénát, mert különben „kiég”.

B) Az alsó-obi nyelvjárás

1959 karácsonyán ismertem meg Igusev egyik kollégáját, egy szintén másodéves főiskolai hallgatót, Jurij Geraszimovics Rocsevet. Az ugyancsak izsmai tájnyelven beszélő fiatalember nem az európai Zürjénföldön, hanem Szibériában, az Ob alsó folyása mentén fekvő *Miži* (oroszul *Muzsi*) falvában született (tyumenyi terület, suriskari járás).

Muzsi nagy település, járási székhely a Kis-Ob partján, mintegy 190 kilométerrel északra Berjozovtól és körülbelül ugyanilyen távolságban délre Szalehardtól. Megközelítőleg ötezer lakosa között vannak oroszok, osztjákok, elzürjénesezett jurák-szamojédok és vagy ezernéhány száz zürjén (1959-ben 341 portát népesítettek be).³³ Az utóbbiak csekélyke földműveléssel, főleg rénszarvas-tenyésztéssel, időszaki halászattal, továbbá vadászattal foglalkoznak. Elődeik az Izma vidékéről az 1840-es évektől kezdve és 1930-ig bezárólag telepedtek át ebbe az eredetileg osztják faluba (vö. RÉDEI: NyK. LXIII, 21; Iszt.-filSzb. i. h.; LASUK 130—132).

J. Rocsev szülei zürjének. Édesapja az első világháború után vándorolt Muzsiba az Izma folyó menti Gam faluból (Izma falvától körülbelül tíz kilométerrel délre). Édesanyja tősgyökeres helybéli lakos; J. Rocsev úgy tudja, hogy a családi szájhagyomány szerint anyja ősei az első zürjén bevándorlók között érkeztek az Izma vidékéről Muzsiba a múlt század derekán.

Nyelvmesterem regrutakoráig szülőfalujában élt és iskolázott, majd katonaidejének letöltése után beiratkozott a sziktivkari pedagógiai főiskolára. Anyanyelvén kívül jól tudott oroszul és valamicskét osztjákul. Siheder korában sokat forgolódtott halászok és vadászok között, így az erdei és vízi mesterség számos fortélyát ismerte. Szíves, értelmes közlő volt és derék ember. Azóta tudományos kutató Sziktivkarban.

Az általa beszélt, izsmai típusú nyelvjárásnak számos sajátos vonása van. Ezért célszerűnek láttam megkülönböztetni mind a felső-, közép- és alsó-izsmaitól, mind a kanyinitól, és — ideiglenesen — a l s ó o b i zürjén nyelvjárásnak nevezem.

³³ Vö. T. I. ZSILINA—N. A. KOLEGOVA, Iszt.-filSzb. VI, 152—154.

A nyelvjárás rövid jellemzése

1. A hangsúly általában az első szótagra esik. Ettől a szabályszerűségtől rendszerint csak egyes orosz jövevényszavak esetében figyelhetünk meg eltérést (*zapret*, *selotka*). Ilyen esetekben is többnyire ingadozik a nyelvhasználat, a beszélő egyszer oroszos hangsúllyal ejti ki a szót, másszor a nem első szótagra eső hangsúlyt is zürjénesen az első szótagra helyezi (*fufajka* ~ *fufajka*, *kolhoz* ~ *kolhoz*, *artel* ~ *arte'l*). Az ilyen orosz jövevényszavakat nyilván újabb átvételeknek kell tekintenünk; régebbi orosz szókölcsönzésekben a hangsúlyt kivétel nélkül az első szótagon hallottam, akkor is, amikor az orosz eredeti hangsúlya nem az első szótagra esett (*staruha*, *berdanka*).

Szóösszetételekben, összetapadt névutós szerkezetekben a harmadik szótag (az utógaz első szótagja) mellékhangsúlyt kaphat (*muked-dj:ri*).

2. A nem-szótagkezdő *l* hang az alsó-obi nyelvjárásban is úgy viselkedik, mint az izsmai tájnyelvterületen általában. Veláris magánhangzó után (*a*, *o*, *u*, *e*, *i*) a nem-szótagkezdő *l* eltűnt, az előtte álló veláris magánhangzó pedig megnyúlt (*vē*, *vēnas*, *ōni*). Az *-il-*, *-ill-*, *-lill-* igeképzőben azonban az *l* archaikusan megőrződik: *kol'tšil*, *oz košmil*, *oz kipe'tšilnis*. Úgy látszik, az *il* hangkapcsolat más morfémák esetében is hajlamos megőrizni az *l* fonémát, eredeti zürjén szóban is (*illain*, *illae*), jövevényszóban is (*kepi'l*).

Egy-két adat arra mutat, hogy elvétele más hangkapcsolatokban is megőrződik az *l* eredeti zürjén szóban. A *kōni* 'kelleni' igében például az *l* szabályszerűen viselkedik: *kolē* 'kell', de *oz kō* 'nem kell'. Ellenben érdekes az ige alábbi alakpárja: *iz kō* 'nem kellett' (kijelentő mód múlt idő egyes szám harmadik személy), de: (*medum*) *iz kol* 'hogya ne kelljen' (tagadó imperatívus egyes szám harmadik személy). Ugyanakkor más igék ugyanezen fonetikai helyzetben másként viselkednek, például *iz ti'dō* 'nem látszott' és (*medum*) *iz ti'dō* 'hogya ne lássék'.

Egyes esetekben a veláris magánhangzó után állt *l* eltűnt ugyan, a megelőző magánhangzó azonban nem nyúlt meg: *asinas*, *iskotni*.

Ha a nem-szótagkezdő *l* előtt palatális magánhangzó állt (*e*, *i*), *l* > *ǰ* fejlődés következett be, a megelőző *e* vagy *i* megnyúlása nélkül (*zei*, *veit*). Egy esetben veláris magánhangzó + *l* esetében is *l* > *ǰ* hangváltozás történt: ez a *maṭni* ige és származékai.

Az orosz és obi-ugor (elsősorban osztják) jövevényszavak zömében a nem-szótagkezdő *l* veláris magánhangzó után is megmarad (*stvel*, *telk*, *kolhoz*; *mašienol*, *nellolbi*, *vetlolbi*, *nar-hul*). Ezek a jövevényszavak nyilván akkor kerültek az alsó-obi nyelvjárásba (és általában az izsmai nyelvjárásokba), amikor az *l* > *ǰ* ~ *i* tendencia már erejét veszítette és lejátszódott.

3. A *tš* és *dž* fonéma az izsmai nyelvjárásokban általában különbözik más (például vicsegdai, sziszolai) nyelvjárások *tš* és *dž* fonémáitól. Az izsmai tájnyelvterületen vagy legalábbis igen erősen palatalizált e két mássalhangzó, vagy éppen *tš* > *t'*, *dž* > *d'* hangváltozás következett be. Az alsó-obi nyelvjárás, nyelvmesterem beszéde e tekintetben sajátos képet mutat. A *tš* fonéma megmaradt, csupán sokkal erősebben palatalizált, mint más, nem izsmai nyelvjárásokban (*rutš*, *tšelad*). A *dž* fonéma helyén azonban *d'* áll: *dola*, *sid'*, *dodeg*, *videdni*.³⁴

4. Az *f*, *ts*, *h* és *χ* fonémák a zürjén nyelvjárások zömének konzonzantizmusában nem honosak, vagy csak igen elvétve. Az izsmai tájnyelvterület nyelvjárásaiban azonban — nyilván jóvevényyszavak révén — kezdenek meghonosodni. Az alsó-bi nyelvjárás is ismeri mind a négy jóvevény mássalhangzót. Az *f* csak orosz jóvevényyszavakban fordul elő (*feder*, *ofoñ*, *fufajka*, *lafka*), a *ts* csakúgy (*tsarevna*, *spetsialnei*), a *h* és *χ* pedig az oroszokon kívül jurák-szamojéd és osztják szókölsönzésben (*staruha*, *pastuh*, *hvatitni*; *χolam*, *ñar-χul*, *χort*). A *h* és *χ* hang használata tekintetében láthatóan ingadozik a nyelvérzék. Az orosz jóvevényyszók *x* fonémája helyett az alsó-obiban általában *h* áll, az osztják, illetve szamojéd *χ* hangok helyében *χ*, de a két mássalhangzó gyakran váltakozik egyugyanazon szóban, legyen az akár orosz, akár osztják, akár szamojéd kölsönzés (*kolhoz* ~ *kolyhoz*, *ñar-χul* ~ *ñar-hul*, *χolam* ~ *holam*). Megfigyelésem és az adatok mennyiségi eloszlása alapján alkalmassint a *h* hang az, amelyik már gyökeret eresztett az alsó-bi nyelvjárásban (akárcsak más imzsai nyelvjárásokban), a *χ* pedig ritkább és idegenebb, amelyet igyekszik a nyelvérzék kiküszöbölni, és ezért helyette *h*-t ejtenek.

5. Megfelelő mondatfonetikai helyzetben alkalmilag, kombinatorikus variánsokként ebben a nyelvjárásban is előfordulnak zöngétlen médiák: *ponmüd kę* ɔ: *ponmüd* *kę*; *pojalig-tir* ɔ: *pojalig-tir*.

6. Alkalmi fonetikai társulásként az alsó-bi nyelvjárásban is általánosan előfordul a regresszív asszimiláció (*viš ku* ɔ: *viš* *ku*; *lędse* ɔ: *lędse*; *büłšama* c: *büłšama*).

7. Megfigyelhető a nyelvjárásban a mássalhangzókieés jelensége is: *vurišni* > *vurišni*; *bošniš* > *bošniš*. Ezzel ellentétesen két magánhangzó között (közelebbiről *o* vagy *a* és *i* között) inetimologikus *i* hiátustöltő hang jelentkezik egyes esetekben: *voji* 'ich kam' (< *voi*), *kajim* 'wir stiegen auf, wir gingen auf' (< *kaim*).

8. Az alsó-bi nyelvjárás vokalizmusára is jellemző — más izsmai nyelvjárásokéval együtt — az *e* fonéma megléte az első szótagban, ellenben hiánya a nem-első szótagokban. Az első szótagnál hátrébb az *e* helyett *ę* vokálist találunk: *tędenis*, *mune*, *vęen*.

9. Az alsó-bi nyelvjárás is, más izsmai nyelvjárásokkal egyezően, két-féle magánhangzókvantitást ismer. Az eredeti rövid magánhangzók mellett két úton keletkezhetnek hosszú magánhangzók. Az egyik mód a rövid (*veláris*) magánhangzó + *l* > hosszú (*veláris*) magánhangzó (*vę*, *tę*, *kőni*). Másrészt hosszú magánhangzók keletkezhetnek fakultatív variánsként két rövid vokális összeolvadása révén is: *lő* < *loę*, *vőmäs* < *voęmaę*, *velän* < *veļaen*, *etlälęnis* < *etlaalenis*. Ilyenkor vagy két egymemű magánhangzó olvad össze egyé és nyúlik meg (mint a legutóbbi példa esetében), vagy a második magánhangzó eltűnik s ezt követi a megelőzőnek a megnyúlása.

Emfatikus nyúlás következtében olykor keletkezhetnek félhosszú magánhangzók is. Például: *jajis ešetřilen išęę* 'a tokhal húsa kövér' — mondotta egyszer nyelvmesterem, olyan jóleső élvezettel nyújtva meg az utolsó szó magánhangzóját, mintha a finom hal húsát ízelné.

Az *iz* 'Stein' szót és ragozott alakjait, valamint származékait nyelvmesterem következetesen félhosszú tőmagánhangzóval ejtette: *iz*, *izęem*, *izjasis*. Ezekben az esetekben nem emfatikus nyúlásról volt szó. Sajnos, nem volt módomban ellenőrizni és meggyőződni róla, hogy a nyelvjárásra jellemző, szociális érvényű hangtani jelenségről van-e szó, vagy csupán nyelvmesterem egyéni ejtésváltozatáról, tehát parole-jelenségről. Mindenesetre

figyelemre méltó, hogy WICHMANN alsó-izsmai szövegeiben gyakori a félhosszú magánhangzó (többek között az *iz* 'Stein' szóban is), holott a félhosszúság az esetek nagy részében nyilván nem magyarázható emfatikus nyúlással (lásd WichmVolkscd. 1—11, 146—148).

10. Alkalmi, kombinatorikus variánsokként előfordulnak az alsó-obi nyelvjárásban is redukált magánhangzók. A redukció oka a szótag hangsúlytalansága és az ezt kísérő elnagyolt, mormolt ejtés. Redukált magánhangzót csak szóvégi toldalékmorfémában hallottam: *kerkaə* < *kerkaē*, *kerkaḡn* < *kerkaḡn*.

Két magánhangzó találkozásakor hasonló helyzetben néha három artikulációs változat is előadódott ugyanazon szóban:

a) lassabb beszédtempó, világos, tiszta hangképzés esetén mindkét magánhangzó tökéletesen képzett: *log*;

b) gyorsabb beszédtempóval, elnagyoltabb hangképzéssel a két magánhangzó közül a második redukálódik: *loə*, *avagy*

c) a két magánhangzó összeolvad, pontosabban a második eltűnik és ezzel megnyújtja az előtte állót: *lō*.

11. Ritkább hangtani jellemzője a nyelvjárásnak, hogy egyes szavakban és morfémaokban más nyelvjárások *i* hangjával szemben *u* áll (vagy egészen elvétele éppen fordítva): *kudž*, *menum*, *mešum*, *mekedum*, *mī doranum*, *pulajaszum*, *medum*, ezzel szemben *turḡn*. Az *-um*, *-num* hangkapcsolatban nyilván számolnunk kell az *-m* labializáló hatásával.

12. Az alsó-obi nyelvjárás néhány morfológiai sajátossága általában jellemző az izsmai tájnyelvetterület más nyelvjárásaira is. Ilyenek például a többes szám harmadik személy *-niš* igeragja (a vicsegdai, sziszolai stb. nyelvjárásokban általában *-ni*), a tagadó ige *ig*, *in*, *iz* alakjai (*eg*, *en*, *ez* helyett) a kijelentő mód múlt idejében és a felszólító módban, az *-ig-* határozói igenév-képző stb.

13. Számos lexikai sajátosság teszi jellegzetessé az alsó-obi nyelvjárás szókészletét mind más zürjén tájnyelvetterületekhez képest, mind pedig az izsmai nyelvjárások rendszerén belül. Hangtani és alaktani sajátosságain kívül a jellegzetes izsmai tájszavak jelentős rétege is az alsó-obi zürjének hajdani izsmai eredetére mutat (*šir* 'kötőszíj a sílécen', *vošjini*, *tutš*, *pomlaš*, *kušni*, *karni*, *medorŋi*, *leš*, *eni*, *reβeta*, *kepił* stb.). Ezeken kívül azonban jellemzőek más, sajátosan helyi tájszavak, egy érdekes halász-vadász terminológia, hogy ne mondjam, szakmai zsargon kialakulása (például: *grimvartni*, *bazedni*, *plastōni*, *šarkvartni*, *varka* stb.). Az orosz jövevényszavak rétege ebben a nyelvjárásban is igen jelentős és széles körű; ezen belül azonban külön figyelemre méltók az orosz halász-vadász terminológia elemei (például: *mantšik*, *pistunka*, *malapulka*, *berdanka*; *zakiduška*, *bešševa*, *pristaŋ*, *kruk*, *plaškot*, *dušegubka* stb.). A nyelvjárásra jellemző osztják és részben jurák-szamojéd jövevényszóréteg is főleg a halászat, vadászat s az ezzel összefonódott életmód folyománya (*mašjeŋol*, *ňellołbi*, *vetlołbi*, *ňukivai*, *ňar-hul*, *χolam*, *saduku*, *těbek* stb.).

Szövegmutatványok

beža kijem pomlaś

beža, kuđ i bajdik i ketś, vežlale genś. gožemīn sia viž kua, telin je džid. gožemīn sia ni-kodli oz kō, a telin siłś kuse donaa boštenis. sek sije i kijenis. med-bur kiñi sije vił lim ušem berin. ohotnik mune jagę kapkanjasen i korśę siłś kok-tuijasę. kok-tuijasis siłen bura tełtšenis svež lim vilin. šir kok-tuijasis ełša i džiddžikeś, no ni vile zej pohoditenis. addas nije ohotnik i mune kok-tuijas kužais. mu'ked-di:rji kōmīlas lun-bid munnī bežais bersań, kiłśęd bežais oz pīr kaitas. sen ohotnik puktalas kait gegeras kapkanjasę i mune medlaę. aśinas, kor bežais šottśas, sia petę kaitśis i šure kułśem-ke kapkanę. kimin-ke lun miśti ohotnik loktas sełtśę i bośtas kinmem zverse. a kerkaas siđas sije, kulas kuse i eśiđas koštini kepił vile šujemen.

A hermelinvadászatról

A hermelin, miként a fogoly és a nyúl is, vedlik [tkp. változtatja a szórét]. Nyáron sárga bundájú [tkp. bőrű], télen fehér. Nyáron senkinek nem kell, de télen drágán veszik a gereznáját. Akkor vadásznak rá. A legjobb friss [tkp. új] hóhullás után vadászni. A vadász az erdőbe megy csapdái-val és kutatja a hermelin nyomait. A lábnyomai jól kivehetők a friss havon. Az egér nyomainál kicsit nagyobbak, de igen hasonlítanak azokra. A vadász észreveszi ezeket és a nyomok mentén halad. Néha egész nap menni kell a hermelin után, ameddig a hermelin be nem búvik a lyukába. Ott a vadász lerakja a lyuk körül a csapdait és megy máshová. Reggel, amikor a hermelin pihen, kijön a lyukjából és beleesik valamelyik csapdába. Néhány nap múlva a vadász arra jön és elviszi a megfagyott vadat. Otthon [tkp. a házában] kiolvasztja, lenyúzza a gereznáját és szárítófára feszítve fölakasztja száradni.

Jegyzetek

viž kua o: viš kua | oz kō o: os kō | donaa > donā | kapkan < orosz капкан | svež < orosz свежий | i džiddžikeś o: i džiddžikeś | pohoditni < orosz походитъ | oz pīr o: os pīr | medlaę ~ medlaę ~ medla | kaitśis o: kaitśis | zver < orosz зверь.

urašem pomlaś

1. urśę mijan kijenis ker-veditiśjas. nja una vetlenis keren i džid jag-jaśęd i kijenis sek, kor votłša volilenis urjas. mižisa ohotnikjas nije oz kiñis, sijen miž kunis nilen dontem (šať das dore) i ni bersań kole una vetlōni bur ponmen. urśę med-vod kažalas pon i ūtemen ziređas siłan. sek ohotnik sūtędas kerjaśę, domas nije, ałśis lampaasas, bośtas ordas piśśalśę i mune kiñisini. urśę kijenis dola kalibera piśśalen. patronas puktenis dola zarad i kik—kuiim dreb tuś, medum abu ružištini urisłś kuse. med-ber vojase ohotnikjas pelzuittšenis undžikse melkokałiberkaen. lokdžika ke lijan, sia karas toko kik ruž. kik ružę ne-diř vurištini i kuīs bur lō i genis doń.

bur ohotniłśę pon vetędas urśę i kułśas ūtni. uris łśapaśas pu jilas i setisań kułśas videdni ūtiś ponmis vile. bur pon kare pīr siđ, miž uris oz addi kijęłtśis ohotnikse. ponmis gegeras puse i sūtās siđ, medum uris veli muškunas

ohotník dore, ota lampa vilas ohotník než matissas pu dine, šag das illae, i setišan spakoineja metišas sinmas. med-bur lijemis liddise sek, kor pulais šuras etik sinmas, a mededis pete. sessa siję sid že kostenis i zdaitenis puškontoraę, kud i beža kuse.

2. *uris mijan abu una. nia olenis katidindžik i sijen spešialneji uraišjas abueš. kijšenis toko mukęd ker-vidišjas, kodlen vijim bur pon i kod lubite urašni. ker-vidišjaslen vijim una pon, no nia ortsalenis pastuhoni; toko ne-kimynlen vijimeš se tšęm ponjas, kodjas veledemaę dolasaņ ūni ur vile. ver tujęd lettšigen libe kaigen ponmis vojde dađ beras i isale vozduhsę. kud toko addas urse, sid i ziređas si vile. muķęd-di:rji ohotník oz med sūtlini i kolas ponse — biđšamaiš ved ōlile, gaške sia termasę kerkaaš, gaške mede eđde džik vuzoni ker-jaise libe ker-kuse, sessa juišni (jutęg ku tšęm olem ker-vidišle?) — a ponmis dır na ūtas uris vile, ki tšęd oz deņž. ker-vidiš nin voas, vuzašas i eštas juišni, a ponmis toko na voas pojalig-tır.*

A mókusvadászatról

1. A mókust minálunk a rénszarvaspásztorok fogják. Ők sokat járnak a rénnýájjal a nagy erdőkben és akkor fogják, amikor eléjük kerülnek a mókusok. A muzsi vadászok nem vadásznak rájuk, mivelhogy a gereznája olesó (tíz rubel körül) és sokat kell utánuk járkálni jó kutyával. A mókust legelőbb a kutya veszi észre és ugatva veti magát a mókus felé. Akkor a vadász megállítja a rénszarvasokat, megköti őket, ő maga felköti a sítalpakat, magához veszi fegyverét és megy vadászni egyet. A mókusra kiskaliberű puskával vadásznak. A patronba kicsi töltést és két-három sörétszemet tesznek, nehogy kilyuggassák a mókusbőrt. Az utóbbi években a vadászok többnyire kiskaliberű puskát használnak. Ha rosszabbul lössz, csak két lyukat csinál. Két lyukat bevarrni nem tart sokáig, a gerezna jó lesz és a szőrme ép.

A jó vadászkutya utóléri a mókust és elkezd ugatni. A mókus fölszalad a fa tetejére és onnan kezd bámulni az ugató kutyára. A jó kutya mindig úgy csinálja, hogy a mókus nem veszi észre az odalopakodó vadászt. A kutya megkerüli a fát és úgy áll meg, hogy a mókus háttal legyen a vadász felé. A vadász széles sítalpán lassan közelít a fához, tíz lépés távolra és onnan nyugodtan célóz a szemébe. Az [tkp. akkor] számít a legjobb lövésnek, amikor a golyó bemegy az egyik szemén, a másikon meg kijön. Aztán ugyanúgy szárítják és beadják a prémfelvásárló irodának, mint a hermelin bórét is.

2. Minálunk nem sok a mókus, délebbre vannak azok, és ezért külön mókusvadászok nincsenek. Csak egyes rénszarvaspásztorok vadásztatják, akiknek van jó kutyájuk és aki szeret mókusra vadászni. A rénszarvaspásztoroknak sok a kutyájuk, de azok pásztorkodni segítenek; csak némelyiknek vannak olyan kutyái, amelyeket kicsiny koruktól mókusvadászatra [tkp. mókusra ugatni] tanítottak be. Az erdei úton [lefelé] jövet vagy [fölfelé] menet a kutya lohol a szán után és szaglássza a levegőt. Ahogy csak észreveszi a mókust, máris arra rohan [tkp. ráveti magát]. Néha a vadász nem akar megállni és otthagyni a kutyát — hiszen mindenfelé előfordul, esetleg igyekszik hazafelé, esetleg [minél] hamarabb el akarja adni a rénszarvashúst vagy a rénszarvasbőrt, aztán inni egyet (ivás nélkül milyen [is lenne] a rénszarvaspásztornak az élete?) — a kutya meg sokáig ugat még a mókusra, amíg meg nem unja. A rénszarvaspásztor már megérkezik, eladja [az áruját] és ideje van inni egyet, a kutya meg még csak [akkor] jön nagy lihegve.

Jegyzetek

1. *oz kijinis* o: *os kijinis* | *šat*: avagy *šait*; az összeg a rubel 1959-i árfolyama. szerint értendő | *das dorę* o: *daz dorę* | *patron* < orosz парон | *zarad* < orosz заряд | *dreb* < orosz дробь | *pelzuittšini* < orosz пользоваться | *melkokaliberka* < orosz мелкокалиберка | *lokđžika* o: *logđžika* | *ružę* o: *rušę* | *vurištini* o: *vurišni* | *ohotništęi* < orosz охотничий | *matışsas* o: *matışsas* | *illaę* ~ *illaę* ~ *illā* | *spakojneja* < orosz спокойно | *liđđișę*: az orosz считается szó calque-ja | *zdaittini* < orosz сдать | *puškontora* < orosz пушконтора, állami prémfelvásárló kirendeltség.

2. *speštialneį* < orosz специальный | *abuę* o: *abuę* | *ķer-vidiș*: avagy *ķer-veđitiș* | *lubitni* < orosz любить | *veleđemaę* ~ *veleđemaș* ~ *veleđemāș* | *biđtșamaįs* o: *biđtșamaįs* | *juištini* o: *juišni* | *pojalig-tir* o: *pojalig-tir*.

c) A tundrai nyelvjárás

1959-ben Leningrádban ismerkedtem meg zürjén főiskolai hallgatókkal, akik a Nyenyec, illetve a Jamal-Nyenyec Nemzetiségi Körzetből érkeztek a Herzen pedagógiai főiskolára. Közöttük volt kitűnő kanyini nyelvmesterem, M. Viucsejszkaja. Rajta kívül egy alkalommal sikerült valamelyes szöveget lejegyeznem a hűszeszendős Ligijja Szmetyaninától, akit azonban megbeszélésünk ellenére többé nem tudtam előkeríteni.

L. Szmetyanina *čarp* faluban született és nőtt fel, Narjan-Mar alatt mintegy negyven kilométerrel délre. A település tundrai zürjén réntenyésztők anyafalva. Nyelvjárásuk izsmai típusú. Egy-két oldalnyi szöveg alapján egy dialektusról beszélni szinte merészség. Annyi azonban kiderül még ily kevés feljegyzésből is, hogy a tájnyelv leglényegesebb vonásaiban közel áll a kanyinéhoz. Ilyen sajátosságai:

1. A nem-szótagkezdő *l* viselkedése: *tebjōni* — *tebjale*; *zeį*.

2. A *dž* > *d* és *tš* > *t* változás: *vidędnį*, *teri*.

3. Az *e* fonéma megléte első szótagban s helyette *e* vagy *ę* variáns a nem-első szótagokban: *beke*, *ole*, *velede*, *liđdenis*.

4. Más sajátosságai (az első szótagos hangsúly, az ige jelen idő kijelentő mód többes szám harmadik személyű *-nis* igerag, a kétféle: rövid és hosszú magánhangzókquantitás stb.) általában jellemzők az izsmai tájnyelvterületre.

A nyelvjárástípust — megkülönböztetésül a főtebb vázoltaktól — *tundra* inak nevezem.

Szövegmutatvány

me ola ševerin, peštęera beķin, dereynāin. dereynāę sulalę tundra vilin. mort dereynānum una. miķan ķer kolhoz. ķer kolhoziņ una, stavis kvaiņ stad. biđ stadiņ sulalę kik—kuķim tom. tomjasiņ eni zeį bura olenis.

tulisiņ ķeraķas veręenis mōre beķe.arin ber mōre beķiș veręenis komi asasęr laz-dore. augst meșatș vilin provoditenis ķer lun. si lunas ōļile zeį gaža. voļlenis ķerjasiņ, kod edde.džik. šiblalenis terjas, kod iļe.džik. nešta šiblalenis tinžeįjas, kod edde.džik kutas ķer. tinžeįjis kiķema ķer kuış. pastuhis tinžeįise tebjale ki vilas i si-berin šibite ķerjas vile. mime-že kute šuređis ķer.

biđ stadiņ vele peredviņņeį krasneį tom. krasneį tomjiņ pir ole una mort. setęn kiķenis radiķ, videdenis kiķa, liđdenis gaķetķas, žurnaliķas, kiķiķaķas. tomjasiņ stavitenis konsertķas, vorsęenis. krasneį tomjiņ viķim veleđiș, siķa velede perișķas i veleđtiķemķas.

mijan kolhozanum vijim zve:rafe:rma. zve:rafe:rmain bidtenis una rutjas. rutjasis kletkajasin idžid jer pütškin. nije verdenis terien, jajen, mır-pomen. nešta na kolhozanum videnis mesjas, vėjas, kijenis teri, kutasnis bidtini kerka utkajas.

*

Én északon lakom, a Pecsora mentén, egy faluban. A falum a tundrán áll. A falunkban sok ember van. A miénk rénszarvastenyésztő kolhoz. A kolhozban sok a rénszarvas, összesen hat nyáj. Mindegyik nyájjal van [tkp. mind-egyik nyájban áll] két-három sátor. A sátrakban most igen jól élnek.

Tavasszal a rénszarvasnyájak a tenger mellékre vándorolnak. Ősszel a tenger mellől visszaköltöznek a Komi ASZSZK felé. Augusztus hónapban tartják meg a rénszarvas-napot. Azon a napon igen vidáman vannak. Versenyeznek a rénszarvasokkal, [hogy] ki [tud] gyorsabban [hajtani]. Fejszéket dob-
nak, [hogy] ki [tud] messzebbre. Vetnek még pányvát is, hogy ki fogja meg hamarább a rénszarvast. A pányva rénbőrből van fonva. A pásztor a pányvát gyűrűbe tekeri a markában és azután veti a rénszarvasokra. Nyomban meg is fogja a szarvánál fogva a rént.

Minden nyájban van egy szállítható „vörös sátor”. A „vörös sátorban” mindig sok ember van. Rádiót hallgatnak, filmet néznek ott, újságokat, folyóiratokat, könyveket olvasnak. A sátorban hangversenyeket rendeznek, játszanak. A „vörös sátorban” van egy tanító, az oktatja az öregeket és az írástudatlanokat.

A kolhozunkban van prémesállattenyésztő farm. A farmon sok sarkirókat tenyésztenek. A rókák ketrecekben vannak egy nagy kerítésen belül. Hallal, hússal, földiszederrel etetik őket. Tenyésztenek még a kolhozunkban teheneket, lovakat, halásznak, fognak házikacsát tenyészteni.

Jegyzetek

ker lun: több napig tartó, vásárral összekötött ünnepség. Egyik kiemelkedő eseménye a férfiak vetélkedése, afféle északi sportverseny. Ennek keretében hajtóversenyt bonyolítanak le (a löverseny vagy ügető északi megfelelője), fejszét hajítanak, a pányvadobásban vetélkednek és egymás mellé helyezett szánokon kell helyből átugralni (olyan, mint nálunk a gátugrás vagy akadályverseny). | *komi asasor* < orosz Коми АССР | *tınžęi* < jurák-szamojéd, vő. NyK. LXIV, 86 | *peredvižneji krasneji tom* < orosz передвижной красный чум, afféle mozgó kultúrház; vezetője rendszerint tanító, aki elsősorban népművelési és oktatómunkát végez, többnyire a nyájjal vándorló felnőtt körében (az iskolásgyerekek zömmel az anyafaluban folytatják tanulmányaikat a tanév során) | *veledtitem* o: *velettitem* | *bidtenis*, *bidtini* c: *bittenis*, *bittini*.

VÁSZOLYI ERIK

SILÄ: Erik Wahlberg, Finska ortnamn i norra Sverige. Förberedande studier med introduktion till utforskningen av ortnamnen i Torne älvdalen med angränsande områden [Finn helynevek Észak-Svédországban. Előzetes tanulmányok bevezetéssel a Tornio folyó völgye és vidéke helyneveinek a kutatásához] (377–381); MAIJA-LIISA POHJA: John E. Roos, Ala-Satakunnan tuomiokirja 1550–1552. Suomen vanhimmat tuomiokirjat II. [Alsó-Satakunta törvénykönyve 1550–1552. Finnország legrégebbi törvénykönyvei II.] (381–384); MARJA REKOLA: Pirkko-Liisa Rausmaa, Hiidestä kosinta. Vertaileva runotutkimus [Ördögéből – völgyégy. Összehasonlító verstanulmány] (384–386); ERIK v. HERTZEN: M. Kuusinen, V. Ollikainen, Venäläis-suomalainen sanakirja [Orosz–finn szótár] (386–388); OLAVI NUUTINEN: Nonaginta. Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäevaks 27. juunil 1963. [Johannes Voldemar Veski 90. születésnapjára, 1963. június 27] (389–391); S. HNEN: V. K. Bandartsyk, Gistoryja belaruskaj etnagrafii XIX st. (391–392); I. KTI: Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek (392–393); R. P.: Antti Sovijärvi, Suomen kielen äännekuvasto [A finn hangok röntgenogramjai] (394–396).

A Kielemme käytäntö [Nyelvünk használata] c. rovatban a következő cikkeket találjuk: OSMO IKOLA: Numeraalien oikeakielisyyskysymyksiä [A számok nyelvhelyességi kérdései] (397–399); PAAVO PULKINEN: Epäaistallista verrattuna-rakenteen käyttöä [A verrattuna (összehasonlító) alak helytelen használata] (399–400).

K. SAL ÉVA

Gyula Décsy: Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft

Wiesbaden. 1965. 251 l.

A finnugor tudományok magyar művelői a múltban úgynevezett világnyelven írott összefoglaló mű megjelenítése útján nem segítették elő a finnugor népek történetének, nyelvének, művelődésének és népköltészetének a megismerését, noha ezzel nagy szolgálatot tehettek volna a nemzetközi tudományosságnak. A jelzett célra több tekintetben alkalmas lett volna ZSIRAI MIKLÓS Finnugor rokonságunk című műve (1937), ha megjelenhetett volna idegen nyelven. Hogy ez nem történt meg, abban a leltűnt polgári korszak súlyos mulasztását kell látnunk.

DÉCSY GYULA könyve a finnugor népek és nyelvek több szempontú megismertetését tűzi ki céljául, s minthogy ezt olyan nyelven teszi, amely a magyarnál sokkal szélesebb körben ismert, részben pótolja azt a hiányt, amely a fent érintett körülmény miatt régóta érezhető volt a nemzetközi tudományos világban. Művében a szerző – amint az előszóban jelzi – a finnugor nyelvtudomány egész területét kívánja felölelni. Könyvét nem a szaktudósok szűk körének szánja. Egyrészt gyakorlati jellegű segédeszközt akar adni a finnugrisztikával foglalkozó egyetemi hallgatóknak, másrészt tájékoztatót a finnugrisztikával érintkező szaktudományok művelőinek a kezébe. Könyve ZSIRAI MIKLÓS munkájától egybekötött abban különbözik – s ez éppen magyar szempontból lényeges –, hogy nem csak a magyarral rokon finnugor nyelvekről, hanem a magyar nyelvről is tájékoztatja az olvasókat.

Az első főrészt a bevezető fejezetek alkotják. Ezek a finnugor nyelvtudomány tárgyával és történetével, a finnugor nyelvek kutatásával és tanulmányozásuk segédeszközeivel foglalkoznak. A második főrész az egyes finnugor nyelveket mutatja be. Ismerteti földrajzi elterjedtségüket, a finnugor nyelveket beszélő népek történetét, az egyes nyelvek emlékeit, illetőleg írásbeliségének történetét, nyelvjárásait és fejlődésének fő vonásait. A harmadik főrészben a finnugor alapnyelvet vázolja elénk, s felrajzolja a finnugor alapnyelvtől az egyes finnugor nyelvek kialakulásához vezető utat. A negyedik főrészben az úgynevezett finnugor őshaza problémáit tárgyalja, az ötödikben pedig a finnugor nyelvcsaládnak más nyelvcsaládokkal való, vélt, illetve valószínű kapcsolatait fejtegeti. A két melléklet közül az egyik a finnugor és a szamojéd népeket foglalja magában, a másik pedig tartalmilag azonos szöveget közöl valamennyi mai finnugor nyelven. A könyvet névmutató zárja be.

Ha a tárgyuk szerint ismertetett főfejezetek sorrendjére fordítjuk figyelmünket, feltűnik, hogy DÉCSY könyvében ez többé-kevésbé a fordítottja annak, amelyet a Finnugor Rokonságunkból ismerünk. ZSIRAI a történeti szempontot alkalmazza akkor, amikor a finnugor őshaza és őskor problémái felől halad a finnugor népek mai viszonyainak a bemutatása felé. DÉCSY viszont alighanem a didaktikai szempont vezérli, amikor a viszonylag ismertebb mától halad a kevésbé ismert múlt felé. ZSIRAI eljárása logikus,

de nem találhatunk semmi kivetnivalót Décsy eljárásában sem, hiszen a kisebb finnugor népek a nagyvilágban annyira ismeretlenek, hogy közös múltjuk problémái aligha igényelhetnek érdeklődést addig, amíg a tőlük távolálló olvasó pusztá létük kérdéseit és mai viszonyaikat illetően nem tájékozódott.

Az egyes nyelveket tárgyaló fejezeteken belül a nyelvterületet és a nyelvjárásokat bemutató, valamint a nyelvet beszélő népek történetét ismertető szakaszok tárgyakat tekintve régi ismerőseink a Finnugor Rokonságunkból. Ezzel szemben jelentős többletet nyújtanak Décsy könyvében az egyes népek irodalmi nyelvét, illetőleg írásbeliségét részletesen tárgyaló részek, úgyszintén a kérdéses nyelvek fejlődésének vázlatos rajzai. Különösen a kis finnugor népek irodalmi nyelvei rövid múltjuk ellenére annyi változáson mentek keresztül, hogy ezek számontartása — például az osztják nyelv esetében — még a szakember számára sem könnyű feladat. Ami pedig a finnugor nyelvek történetét tartalmazó fejezeteket illeti, ezek Décsy munkáját Zsirai könyvével szemben határozottan nyelvészetibb jellegűvé teszik. De nem csupán régi problémák részletesebb tárgyalása, hanem némely újabb tisztázott, illetve felvetett kérdés számbavetele is kitünteti Décsy összefoglalását. Igazolásul elég ilyen fejezetcímekre utalnunk: „Zur Frage des Ingrischen und Ingermanländischen” (a finn nyelvről szóló fejezetben), „Das Altsyrjänische”, „Zur Frage des Proto-Baschkirischen” (a kihalt finnugor népekről és nyelvekről szóló fejezetben).

Látva Décsy könyvének gazdag és változatos tartalmát, felmerül az a kérdés, hogy a szerző honnan veszi, mire alapozza megállapításait. E kérdés felvetése annál inkább jogosult, mert hiszen Décsy GYULA a finnugor nyelvek kutatójaként viszonylag rövid idő óta ismert. A felvetett kérdésre az egyes szakaszok után elhelyezett bibliográfia ad választ. A finnugor népek történetével foglalkozó fejezetekben a szerző nagymértékben értékesítette Zsirai könyvének megfelelő fejezeteit, egyébként pedig dicséretre méltó ügybuzgósággal felkutatta a különféle tárgykörökre vonatkozó összefoglalásokat, és első-sorban ezeknek a megállapításait aknáztá ki. Emellett jócskán akadnak olyan részek, amelyeknek monográfiákban meg kisebb cikkekben publikált eredmények alkotják az alapját. Számos kérdésben találkoznak a szerző önálló állásfoglalásával Ennek sok esetben az a magyarázata, hogy a szerző otthonosan mozog a szlavisztikában, gazdag ismeretei vannak az indoeurópai nyelvészet egész köréből, s így kívülről nézve bizonyos problémákat nemegyszer másképp lát, mint egy-egy olyan finnugor nyelvész, akinek az ismeretei esetleg csupán egy-két finnugor nyelvre korlátozódtak, s aki a finnugrisztikánál módszertani tekintetben általában fejlettebb indoeurópai nyelvészet metodikájában sem volt eléggé járatos.

A könyvében idézett finnugor szavak hangjainak a jelölésére a szerző nem a tudományos célok szolgálatára teremtett úgynevezett Setälä-féle hangjelölési rendszert használja, hanem többé-kevésbé önálló utakon jár. Nyilván úgy vélekedik, mint előtte többben mások is: a finnugor szavakat abban a formában, amelyben őket finn kutatók feljegyezték, másutt, mint a szorosabb értelemben vett szakirodalomban, nem lehet szerepeltetni. Bizonyára idegenkedik a finn- és magyarországi nyomdákon kívül másutt alig vagy egyáltalában nem használatos betűk és jelek alkalmazásától is. Így végül olyan megoldást választ, amely alapelveit tekintve egyezik a Collinder-féle megoldással, tőle mégis számos részletében eltér. Ennek az a következménye, hogy könyvében nem egy finnugor szót minden eddigőtől különböző írott formában találunk meg. A finnugor szók leírásában mutatkozó ezen tarkaság azzal a veszéllyel jár, hogy a szűk szakkörökön kívül rövidesen senki sem fogja biztosan tudni, hogy az a szó, amelyet majd innen, majd onnan, majd ilyen, majd amolyan írott formában átvéve maga előtt lát, valójában hogyan hangzik.

Rátérve Décsy egyes megállapításaira jócskán akadnak köztük vitatható állítások is. Ha tekintetbe vesszük Décsy könyvének terjedelmét és a benne tárgyalt kérdések sokrétűségét, ezt szinte természetesen mondhatjuk. A következőkben megjegyzéseimet jórészt abban a sorrendben teszem meg, amelyben elem kerültek, nem pedig fontosságuk szerint.

Nem szerencsés eljárás a finn-permi nyelvcsoporthoz finn és permi csoportra osztani, különösen akkor nem, ha a finn csoporthoz — a szó tágabb értelmében is — csupán a balti finn nyelveket és a lappot számítjuk (7. l.). Ha így járunk el, akkor az olvasó a volgai finnugor nyelveket nem tudja hova tenni. — A tavdai vogulok létszáma (20., 25. l.) ma már meg sem közelíti a százat (vö. KÁLMÁN, Chrestomathia Vogulica 10). — Kételkedem benne, hogy a finn nyelvben Inkeri lakosait az „*inkeroit*” névvel szokták volna illetni (vö. 45. l.). Én csak az *inkeroiset* és az *inkerikot* nevet ismerem. — Igaz, hogy a vótok száma ma már ötszázon alul van (57. l.), szolgálhatunk azonban ennél pontosabb adattal is: MAGISTRÉ írja 1959-ben megjelent vót szöveggyűjteménye előszavában (SUST.

118: 12), hogy a vót nyelvet ma már csak körülbelül húsz ember beszéli. (A vótok jelenéről bővebben ARISTE: Vir. 1957: 23).

Az észtenben nem helyes állatallában a szóvégi rövid magánhangzók lekopásáról beszélni (72. l.), minthogy kéttagú szavakban ez csak akkor történt meg, ha a megelőző szótag hosszú volt. — A magánhangzók eltérése miatt kételkedve olvasom, hogy az észti *kult* 'Eber' szó a svéd *gult* átvétele lenne (74. l.). Igaz, hogy SAARESTE 1932-ben megjelent „Die estnische Sprache” című könyvében még ezt írja, de ARISTE 1933-ban kiadott „Eesti-rootis laensõnad eesti keeles” című monografiájában ezt a származtatást már nem találom, s a *kult* szót nem említi az észti nyelv svéd jövevényszavai közt SAARESTE sem 1952-ben napvilágot látott „Kaunis emakeel” című művében. — Az észti *parv* 'Fähre' aligha átvétele az orosz *poróm* szónak (74. l.) (az előbbiről I. SKES. III, 498 a fi. *parvi* címszó alatt). — Alighanem valami félreértés történt az észti *nautila* 'sich ergötzen, geniessen' szó körül (74. l.). Szerintem ez nem választható el a finn *nautilia* 'geniessen' szótól, s ez viszont germán eredetű (I. SKES. II, 370). A lett *nauda* 'Geld' szó átvétele nem az észti *nautila* ige, hanem a *naud* 'Geld' szó (vö. SAARESTE, Kaunis emakeel 60). — A szerző szerint a két mordvin földialektus legfontosabb sajátosságai közé tartozik, hogy a moksa *s*-nek az erzében *s* felel meg. Példát csak egyet említ: *M. šape* 'Galle' ~ *E. sepe* ua. (100. l.). Ez az állítás azonban téves. A finnugor **s*-nek mindkét mordvin főnyelvjárásban *s*, a finnugor **š*-nek pedig *š* a szabályos folytatója (I. NyH.⁷ 26—7; LARÓ, MHFE. 23—5). Tény azonban az, hogy a moksa-mordvinban bizonyos feltételek mellett történt másodlagos jésülés, s ennek következtében ma már számos szóban *E. s* ~ *M. š*-megfelelés van. Ez a megfelelés különösen gyakori azokban a mordvin szavakban, amelyek erzű változatában úgynevezett középső magánhangzó („mittlerer Vokal”), moksa változatában azonban *e* (egyes nyelvjárásokban *ä*), illetőleg *i* van. Ennek az a magyarázata, hogy az erzű középső magánhangzók (*i*, *e*, *ä*) az *i*-vel, *e*-vel, illetőleg *ä*-vel jelölt hangoknál valamivel hátrább képzett hangok (I. PAASONEN, ML. 5; s-Laute 3), s ezek előtt a palatalis magánhangzók előtt egyébként általános jésülés (I. ML. 48) elmarad, viszont az erzű hangoknak megfelelő moksa *i*, *e*, *e* előtt a jésülés szabályszerűen bekövetkezett. A mondottak igazolására álljanak itt a következő példák: *E. sed*, *süd* ~ *M. šed* 'Brücke'; *E. seh*, *süh* 'blau' ~ *M. šehän* ua.; *E. šer* ~ *M. šer* 'Höhe'; *E. šera* ~ *M. šera* 'Eichel'; *E. šeredems* ~ *M. šeredems* 'krank sein'; *E. šetmä* ~ *M. šetmä* 'still, ruhig'; *E. šäbems* ~ *M. šäbems* 'verzehren, aufessen'; *E. šüh* ~ *M. šüh* 'sie' stb. (vö. PAASONEN, s-Laute 3). Az persze igaz, hogy a moksaiban egyéb, eddig magyarázatlan jésülésnek is vannak példái, s *E. s* ~ *M. š*-megfeleléssel szörványoson ezen esetekben is találkozunk.

A 153. lapon a szerző ezt írja: „Auf Grund gewisser indogermanischer Analogien nahm man früher an, die Auflösung der finnisch-ugrischen Grundsprache sei etwa um die gleiche Zeit erfolgt, wie die der indogermanischen.” Ezen állítással kapcsolatban csupán SZINYEI Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft-jának első kiadására történik hivatkozás, mégpedig a 18. lapra. A jelzett helyen azonban ilyen nyilatkozatot nem talállok. SZINYEI ezen mondatának: „Die Verwandtschaftsverhältnisse der finnisch-ugrischen Sprachen können ungefähr denen der indogermanischen Sprachfamilien [!] gleichgestellt werden” nem az a jelentése, mint amelyet Décsy tulajdonít neki.

Azt a képet, amelyet a szerző a finnugor alapnyelv vokalizmusáról ad (155—6. l.), hiányosnak és helytelennek tartom. STEINITZ magánhangzóelméletét, elsősorban az alapnyelvi redukált magánhangzókra vonatkozó feltevését elutasítja, és a magánhangzóállomány rekonstruálásában inkább ERKKI ITKONEN-nel egyezik meg, ugyanakkor nem szól azonban arról, hogy véleménye szerint az alapnyelvi magánhangzók (*u*, *o*, *a*, *i*, *e* és *ä*) előfordultak-e hosszú kvantitásfokon is, avagy nem. Pedig ez a kérdés az alapnyelvi vokalizmus kulcskérdései közé tartozik. Ha elutasítjuk a redukált magánhangzók alapnyelviségét, akkor — hosszú magánhangzók felvétele nélkül — a finnugor nyelvek magánhangzóviszonyait nem tudjuk kielégítően magyarázni.

Noha a szerző nem nyilatkozik a kvantitás kérdéséről, hallgatólagosan mégis állást foglal benne. Ez azon alapnyelvi szőrekonstrukciókból tűnik ki, amelyekkel az alapnyelvi hangtanáról szóló fejezet előtt és után találkozunk. Például a finn *suoni*, a magyar *in* stb. alapnyelvi alakját **sone*-nak rekonstruálja (117. l.), ez pedig alighanem egyértelmű a tagadásával annak, hogy a finnugor alapnyelvben hosszú magánhangzók is voltak. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy ha a finnugor alapnyelvre nem teszünk fel hosszú magánhangzókat is, akkor megmagyarázatlan marad az őssín hosszú magánhangzók keletkezése. Viszont a hosszú magánhangzók felvételét támogatja az a körülmény, hogy ezeknek a megvoltát ERKKI ITKONEN legalábbis a finn-permi korig visszamenően igazolta (vö. E. ITKONEN: UAJb. XXXIV [1962], 196). Néhány alapnyelvi hosszú magánhangzó feltevése mellett foglal állást COLLINDER is (CompGr. 150; Introduction till de uraliska språken 123—31).

Nem fogadható el a szerzőnek az a nézete sem, mely szerint a finnugor alapnyelvben nem lett volna *ü* hang (155. l.) s hogy a balti finn nyelvek fonémarendszerében az *ü* korábbi *i*-ből, illetőleg *e*-ből keletkezett volna, például fi. *ylös* < **les* (203), *yhden* (Gen. Sg. zu *yksi* 'eins') < **ekten* (204), liv *üks* 'eins' (< *üksi* < **ekte*) (210). Décsy ezen példáiban a finn *ü*-nek *i*-ből, illetőleg *e*-ből való származtatását semmi sem támogatja. Annál többet mond viszont az a körülmény, hogy a finn *ü*-nek több biztos esetben a vogul nyelv régies tavadai nyelvjárásában is *ü* (*ü*) felel meg, például fi. *kylä* 'Dorf' ~ vog. T. *kyl*; fi. *kyysi* 'Nagel, Kralle' ~ vog. T. *kyns*; fi. *kyteä* 'ohne Flamme brennen' ~ vog. T. *küş*; fi. *syksy* 'Herbst' ~ vog. T. *tüks*; fi. *sylkeä* 'spucken' ~ vog. T. *sylk*; fi. *sysi* 'Kohle' ~ vog. T. *sylä*. Egyébként alapnyelvi **ü* hangot nem csupán ITKONEN és COLLINDER tesz fel, hanem — épp az idézett etimológiák alapján — TOIVONEN is (I. FUF. XXIX, 166). E. ITKONEN pedig nem csupán a Décsytől idézett helyen, hanem másutt és részletesebb megokolással is állást foglalt finnugor **ü* feltevése mellett (I. FUF. XXXI, 256). A cseremisiz és a permi vokalizmusról írt tanulmányában (i. h.) azt is igazolta, hogy az előcseremisiz **ü*-nek jónéhány biztos esetben az őscseremiszen más folytatói voltak, mint az előcseremisiz **i*-nek (i. h. 255), s az előpermi **ü*-nek ugyan csak más folytatásai voltak az ősspermiiben, mint az előpermi **i*-nek (i. h. 326—7. l.). Fgr. **ü*-vel számol a magyar hangtörténet is, vö. BÁRCZI, Hangtört.² 34—5. Mindezeket figyelembe véve, én nem kételkedem abban, hogy az *ü* hang a finnugor alapnyelv hangállományába is beletartozott. Ami pedig a Décsytől idézett finn *ylös* *ü*-jét illeti, ennek a régisége alighanem vitán felül áll. Hiszen több rokon nyelvi megfelelője: zürjén *vil* 'Oberraum, das Obere', votják *vil*, *vil* 'Oberfläche' stb. határozottan eredeti szókezdő **ö*-re, illetőleg **v*-re utal, ennek a lekopását pedig csak labialis magánhangzó előtt képzhetjük el.

A 157. lapon a szerző **l* alapnyelvi ablativusragot rekonstruál. Nem tudom, hogy ezt a feltevést mire alapozza. Annyi bizonyos, hogy ebből a finn-volgai nyelvek ősi ablativusragját nem vezethetjük le. — A 163. lapon a magyar *lé* esetleges megfelelőjeként kérdőjellel a zürjén *lem* 'Leim, Schleim' szót említi. Helyesebb lett volna a (WIED.) I. *lem* 'Suppe', (WICHM. — UOT.) U. *lem* 'студень, Gallerte, Gelee' szót idézni (vö. UOTILA: FUF. XXVI, 164; SKES. II, 290).

A 180. lapon a szerző néhány olyan obi-ugor szót sorol fel, melyeknek szerinte nincs megfelelőjük a többi finnugor nyelvben. Az itt említett vogul *lak* 'dicht' és osztják *lök* ua. azonban nem tartozik ide. Votják nyelvi megfelelőjükről I. TOIVONEN: FUF. XX, 62.

A fi. *ulos* s ragjának a zürjén *-s* elativusraggal való egybevetése (181. l.) a funkció eltérése miatt lehetetlen. — Nem értem, hogy a finn-permi tagadó ige alalakját („Grundform”) miért rekonstruálja a szerző **epä* ~ **opa* alakúnak, hiszen a finn **epä* *-pä* eleme már képző, s kétségtelenül azonos a *-pa*, *-pä* igenővképzővel (I. SKES. I, 40). — Azok között a permi szavak között, amelyeknek nincs megfelelőjük a többi finnugor nyelvben, s ugyanakkor nem is jövevényszavak, említi a szerző a zürjén *dor* 'Rand, Seite' ~ votják *dur* ua. szót is (185. l.). Ennek a valószínű megfelelőjéről I. azonban WICHMANN: FUF. XVI, 188 és UOTILA, SyrjChr. 69 (a votják szóról másképp STEINITZ. FgrVok. 129).

A 186. lapon egy, nála *ö*-vel jelölt hangról nyilatkozik a szerző. Szerinte a zürjén *ö* illabialis hang (bizonyára *g*), a votják *ö* pedig gyengén labializált, s annak a véleménynek az kifejezést, hogy ez a különbség a két nyelvet egymástól elválasztó sajátosságok közül a legfontosabbak közé tartozik. Az *ö* azonban a votják nyelvjárások többségében ismeretlen hang, s ezért a fenti különbséget én nem helyezném annyira előtérbe.

Az accusativus *-m* ragját finn-permi korinak (188. l.), a többes szám *-t* ragját az alapnyelv felbomlása után keletkezett finn-volgai, illetőleg obi-ugor újításnak tartja a szerző (158., 179. és 189. l.). Elválasztja a volgai nyelvek *-s*, illetőleg *-š* múltidő-jelét is az obi-ugor nyelvek *-s* múltidő-jelétől (190. l.).

Décsy ezen nézeteit nem tudom elfogadni. *-m* accusativus rag van több vogul nyelvjárásban is, s mind ez, mind pedig az utóbb említett két formans megvan mind a finnugorság nyugati, mind pedig keleti ágában (egy vagy több nyelvben). Nem tartom valószínűnek, hogy hangalak szempontjából azonos, illetőleg etimológiailag azonosítható formansok egymástól függetlenül jutottak volna azonos funkcióhoz. Viszont sok példát ismerünk arra, hogy valamely régi formans egy nyelvesalád egy vagy több tagjában a fejlődés folyamán kiveszik a használatból, s helyét új képződmény foglalja el. Ez történhetett az említett alapnyelvi formansok folytatóival is azon nyelvekben, amelyekben nem tudjuk őket kimutatni. Abban persze egyetérthetünk, hogy például a többes szám *-t* jelének a használata korlátozott volt és nem terjedt túl az alapalakon, de emiatt nem kell a *-t* jel alapnyelvi voltát tagadni. Hiszen a *-t* többes jel használata a mai finnben és mord-

vinban is korlátozott, létében azonban ennek ellenére sem kételkedünk. — A lapp intervokális mássalhangzók geminációjáról szóló szakaszban (200. l.) jó lett volna jelezni, hogy ilyen gemináció csak egyes nyelvjárásokban ment végbe. Az a gyanúm, hogy az itt említett *likkt* 'lieben' igében és a *sákká* 'Rede' szóban nem is geminációról, hanem egyszerűen betűkettőzésről, azaz hangjelölési sajátyságról van szó (határozottan ezt azért bajos eldönteni, mert a kérdéses lapp szavak nyelvjárási hovatartozása nincs jelezve). — A 237. lapon a lapp népnév *sabme* formája másodlagos, gyenge fokú alaknak van minősítve. Itt alighanem tévedés történt. Hiszen a 102. szakaszban (200—1. l.) a lapp *-bm-* ~ *-m-* váltakozás *bm* fokát maga a szerző is erős foknak nevezi.

Befejezésképpen foglalkoznunk kell még a Décsytől rekonstruált (finnugor, ugor stb.) alapnyelvi alakokkal és ezek jelölésének kérdésével. Minthogy a rekonstruált alakok helyességéről vagy helytelenségéről csak jelölésmódjuk ismeretében szólhatunk, először a jelölés kérdését tárgyalom.

Az a benyomásom, hogy a szerző a különféle alapalakok jelölésében éppúgy fonematikus jelölésre törekedett, mint a különféle mai finnugor nyelvek szavainak a jelölésében. Nézetem szerint azonban ez az eljárása nem mondható sikerültnek. A fonematikus jelölés ugyanis nem alkalmas a végbement hangváltozások szemléltetésére, a hangfejlődés mikéntjét, feltételeit illetően bizonytalanságban hagy bennünket, sőt eddigi ismereteinket is csak zavarja.

Hogy a szerző a kikövetkeztetett alakokban is fonematikus jelölésre törekedett, azt olyan alakokból következtetem, mint finn *saan* 'ich komme' < **sakam* (203. l.); *mauks* 'zum Land' < **makakse* (uo.); *pieni* 'klein' < **pekene* (uo.); *miehet* 'Männer' < **mieset* (204. l.); *annan* 'ich gebe' < **antam* (uo.); *annamme* 'wir geben' < **antakmek* (uo.). Az ilyen kikövetkeztetett alakok nagyon zavarják az olyan olvasókat, akiknek már vannak ismereteik a finn nyelvről. Nem értik egyrészt azt, hogy például a szóbelseji *-k* hang miért annyira hajlamos a kiesésre, amennyire ez Décsy példájából következik, másrészt csodálkoznak azon, hogy ha megvan ez a tulajdonsága, akkor miért nem esett ki például a *lukee* 'olvas' alakból is. A **mieset* *s*-ének a *h*-ra változása nem fogható fel számukra, hiszen ismerhetik például a *pesä* szót, amelynek az *s*-e változatlanul megvan. Az is furcsa lehet számukra, hogy az **antam* alakból *annan* keletkezett, noha az egyes számú 3. személyű alak ma is *antaa*. Az olvasó tisztábban látna a finn nyelv fejlődésének a kérdéseiben és a hangváltozások lefolyásáról is hübb képet kapott volna akkor, ha a szerző a kikövetkeztetett alakokban kevésbé egyszerűsített hangjelölést használt volna. Ezt egyébként néhány esetben meg is tette. Például a *pojan* alakot (a *poika* 'Jungo' szó accusativusát) **pojjam* alakból, a *takaa* 'von hinten' alakot **takaða* alakból (nem pedig **pojkam*, illetőleg **takata* előzményből) származtatja. E tekintetben célszerű lett volna következetesen eljárni.

De nemcsak a szerző hangjelölését kell kifogásolni. Kikövetkeztetett alakjai közül sokat egyéb okokból is el kell vetnünk. A magyar *mos* igét és társait természetesen nem vezethetjük le egy uráli **moš* 'waschen' alakból (165. l.). Az uráli alapalak **moške*-nak rekonstruálendő. — A magyar *rak* finnugor előzménye nem lehetett **rak-* (165), hanem **rakk-*. — A magyar *visz* és megfelelői nem fgr. **vi-* (uo.), hanem legvalószínűbben **vik-* folytatói. — A magyar *méh* előzménye nem **mekse* (166), hanem **mekše*. — A magyar *hének* és obi-ugor megfelelőinek az ugor előzménye nem lehetett **hápät* (171. l.). Ebből sem a vogul *saat* *s*-e, sem pedig az osztják *taapel t*-je nem magyarázható meg. — A magyar *ősz* 'Herbst' szó megfelelőjeként között vogul *takus* 'ua.' szót nem helyes korábbi **sakus* alakra visszavezetni (163. l.). A szerzőtől idézett *takus* bizonyára a vogul szó felsőolozvai változata. Ebben azonban az *u* kései sarjadékhangoztól jelöl, mely a szó többi nyelvjárási változatában nincs meg, s következésképp az ősvogul alakban nem volt meg. Amikor a vogul *t*- helyén még valamilyen mássalhangzó állott, akkor az 'ősz' jelentésű szóban még nyoma sem volt az *u*-val jelölt sarjadékhangoznak. De egyébként is helyesebb lett volna a szó tavadai *tiiks* változatát idézni, tekintettel arra, hogy ez magánhangzó tekintetében közelebb áll a magyar szóhoz, mint az idézett *takus*.

A finn *joki* 'Fluss' előzményét **joka* alakúnak, a *käsi* 'Hand' előzményét **kätä* alakúnak rekonstruálja a szerző (199., ill. 200. l.). Ezek a kikövetkeztetett alakok élesen ellene mondanak a finn szóvégi magánhangzókrol és történetükről való eddigi ismereteinknek. — Rejtélyes, hogy a finn *voi* szóban miért tesz fel a szerző eredeti *a*-t (200. l.; a finn szó jelentése persze nem 'Fett', hanem 'Butter'). A finn *jää* 'Eis' előzménye nem **jäkä* (203. l.), hanem **jänä*, sőt még régebbi **jänje*. — Décsy szerint (231. l.) RADANOVICS (RÉDER) a *chanti* népet finnugor **konta* alakra vezeti vissza. Az idézett helyen azonban ilyen kikövetkeztetett finnugor alakot nem találtam.

A könyvben tárgyalt etimológiák közül néhányval kapcsolatosan már megtettem megjegyzéseimet. Ismételten további megjegyzés itt következik.

A magyar *savanyú* szót hangtani okok miatt nem tekinthetjük a finn *hapan* biztos megfelelőjének (vö. 204. l., ill. SKES. I, 56). — A 210. lapon a szerző olyan liv szavakról ír, amelyek más finnugor nyelvekben ismeretlenek, s ugyanakkor jövevényszó voltak sincs kimutatva. Közéjük sorozza a *ruja* 'krank', meg a *salandö* 'stehlen' szót is. Az előbbi azonban elválaszthatatlan a finn *ruja*, *rujo* 'Gerümpel; krank' szótól, az utóbbi pedig azonos tőből való a finn *salata* 'verbergen', észt *salata* 'verleugnen' szóval, melynek finnugor etimológiája közismert (vö. KETTUNEN, Livisches Wörterbuch 346, 353; PAASONEN, s-Laute 48–9). — A *komi* zürjén népnévről a 234. lapon a következőket olvashatjuk: „Nach SETÄLÄ (JSFOu 30₃: 88 und 103–4) soll dieser Name der Syrjänen in ihrer eigenen Sprache auf das wog. *zum* . . . zurückgehen.” DÉCSY tehát olyan véleményt tulajdonít SETÄLÄnek, amely szerint a zürjén *komi* a vogul *zum*-ra „megy vissza”, azaz az utóbbinak az átvétele. SETÄLÄ azonban az idézett helyen ilyet nem állít, hanem csupán etimológiai kapcsolatot állapít meg a két szó között.

Hasonló, kisebb-nagyobb jelentőségű kifogást többet is emelhetnének DÉCSY GYULA könyvének egyes megállapításai ellen, ezek azonban aligha változtatnák meg a könyvről szerzett összehyomásunkat. Ahol a szerző jó, korszerű összefoglalásokra támaszkodhatott, ott általában jól oldja meg feladatát: helytálló, világos képet ad az egyes fejezetek tárgyáról. Ahol azonban az egyes finnugor nyelvek beható ismeretéről, illetőleg részletkutatásokról eredményeire kellett volna építenie, ott művében sok a hiba. Könyve azonban a mondottak ellenére is hasznos. A finnugor nyelvek oktatói és a finnugor nyelvészet iránt érdeklődő egyetemi hallgatók egyaránt sok ismeretet meríthetnek belőle.

LAKÓ GYÖRGY

Kálmán Keresztes: Morphemic and Semantic Analysis of the World Families: Finnish ETE- and Hungarian EL- 'fore'

Bloomington—The Hague, 1964. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series, Vol. 41. 101 l.

A szerző egy finnugor eredetű szócsaládot vizsgált két, a finnugorság két ellentétes pólusán elhelyezkedő nyelvben: a finnben és a magyarban, mégpedig — mint előszavában írja — a genetikai szempontok figyelembevétele nélkül. A tárgyalt téma jellegének megfelelően a finn nyelvi adatokat a Nykysuomen Sanakirjából, a magyar példákat általában a Magyar Nyelv Értelmező Szótárából merítette. A finn szócsalád elemzésében finn tudása, valamint született finn adatközlők segítettek, a magyar szó tárgyalásában a szerző magyar anyanyelvére támaszkodott.

A tanulmány a címnek megfelelően két nagy egységre oszlik: lexikológiai és szemantikai részre.

A szerző először a két finn alapformát (*ete-* és *etu-*) elemzi, és felsorolja, milyen helyzetekben fordul elő az említett két morféma, majd a belőlük alkotott viszonzyszavakat (*relation-words*) és adverbiumokat tárgyalja. Az *ete-* tő megkaphatja a finn névszóragozás belső és külső helyrajait. Ezek az alakok jelentkezhetnek viszonzószóként és határozószóként egyaránt. Ennek a tőnek megvannak a többes számú külső helyhatározóragos alakjai is egyes számú jelentésben. Az utóbbiak azonban csak adverbiumként fordulhatnak elő. Ebből a többől középfokú határozószó is képezhető. Az *ete-* tőből alkotott viszonzyszavakat és határozószókat a szerző szemléletes táblázatra foglalja (5). A viszonzyszavak morfológiai elemzése után rátér ezek szintaktikai kapcsolataira: a viszonzyszavak (névutók és előljárók) névszókkal alkotnak szintagmát, általában genitívussal álló névutók (vagy előljárók), amelyek közvetlenül követik (vagy előzik) főszavukat. Ha a főszó személyes névmás (el is maradhat), a viszonzyszavak is felveszik a megfelelő birtokos személyragokat. A szintaktikai kapcsolatoknak hat fő esetét említi a szerző.

Az *ete-* és *etu-* alapforma rendkívül produktív alapszónak bizonyul a szóképzésben: az előbbi az igék (36 képzett származék közül 14 ige), az utóbbi pedig a névszók képzésében (36 származékból csak 3 ige). A szerző minden egyes szót szegmentál, figyelembe véve az ingadozó alakokat is, majd rendszerbe foglalja a képzett származékokat. A két alapformából alkotott összetételek vizsgálatakor kiderül, hogy az *esi-* általában temporális funkcióra foglaldott le (*esihistoria*, *esisoitto*), — 48 : 10 az *esi-* javára —, az *etu-* pedig lokális funkcióra (*etuovi*, *etupyörä*) — 32 : 5 az *etu-* javára. Az alapformák mellett adverbális alakok is részt vesznek a szóösszetételek alkotó tagjaként participiumok vagy deverbális származékok, ritkán (hivatalos stílusban) igék mellett. A külső helyragos